int from the Journal of the Travancore University Oriental Manuscripts Library

T. S. S. No. 163

JĀNĀŚRAYĪ CHANDOVICITI

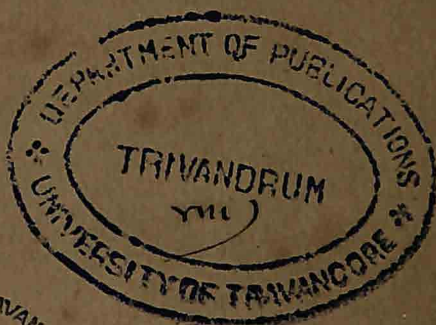
PUBLISHED BY

THE CURATOR,
THE UNIVERSITY MANUSCRIPTS LIBRARY,
TRIVANDRUM.

TRIVANDRUM:
PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,
1949.

Price Rupees 1 Y|||)

JĀNĀŚRAYĪ CHANDOVICITI

PUBLISHED BY

THE CURATOR,

THE UNIVERSITY MANUSCRIPTS LIBRARY,

TRIVANDRUM.

TIVANDRUM :

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

1949.

INTRODUCTION

Among the various schools of prosody in Sanskrit[1] the Jānāśrayī school was well known even though it has become almost obsolete at present. In prosodial treatises and literary works references to Janāśraya and *Jānāśrayī Chandoviciti*, which is the basic work of the school, are very often met with. Jayakīrti, in his *Chandonuśāsana* (11th century A. D.) mentions Janāśraya[2]. The following are certain other references :

1. (*a*) तदुक्तं जानाश्रय्याम् —

"तच्छेदो रगवत् ।" (I. 16)

इति ।

(Vṛttaratnākaravyākhyā — *Vṛttaprakāśikā* by Kṛṣṇasāra *alias* Vedendrabhārati, MS. No. T 804 of this Library, p. 6).

(*b*) तदुक्तं जानाश्रय्याम् —

"अर्धेन मिश्राः षड् भेदाः पादेनाष्टौ द्वयोः क्रमात् ।
इन्द्रमालापि भेदेन सर्वास्स्युस्ताश्चतुर्दश ॥"

इति ।

(ibid, p. 23)

II. तदुक्तं जानाश्रय्याम् —

"पञ्चस्वनुष्टुबादिषु सा गाथा भवति ।
(cf. Vṛtti on V. 74)

पादैश्चतुर्भिष्षड्भिर्वा । (V. 75)

1. Pettāśāstri mentions six schools :

याः षट् पिङ्गलनागाद्यैः छन्दोविचितयः कृताः ।

(*Chandovicitivṛtti*)

2. *Vide* H. D. Velankar, 'Chandonuśāsana of Jayakīrti and ancient Kannada metres', JBBRAS vol. XXI, p. 6.

सा गाथा चतुर्भिर्वा षड्भिर्वा पादैः सजातीयैर्विजातीयैर्वा भवति ।" (Vṛtti on V. 75)

इति ।

(Śākuntalacarcā, MS. No. T M 305 of this Library, p. 14).

III. (a) तथाहि जानाश्रय्याम् —

"भाद्वेति समानम् । (II. 3)

ह्मेति प्रमाणम् । (II. 4)

वितानमन्यत् ।" (II. 5)

इति ।

(Vṛttaratnākaravyākhyā – *Kavicintāmaṇi* by Karuṇākaradāsa, MS. No. T. 543 of this Library, p. 73).

(b) जनाश्रयेणाप्येवमुक्तम् —

"अर्धेन मिश्राः षड् भेदाः पादेनाष्टौ द्वयोः क्रमात् ।
इन्द्रमालाविभागेन सर्वास्तास्तु चतुर्दश ॥"

(Vṛtti on IV. 37)

इति ।

(ibid, p. 80)

(c) उक्तं च जनाश्रयेण —

"सार्षी । (V. 74)

सा तु गाथा आर्षीति ज्ञेया" (Vṛtti on the above)

इति ।

(ibid, p. 134)

In a learned paper in the *Tirumalai Sri Venkateśvara*, Mr. M. Ramakrishna Kavi has brought this work to the notice of scholars[3] and Pandit V. Venkatarama Sharma has published its first two chapters in the same Journal[4]. The entire work is now published for the first time.

3. Vol. I, No. 2. pp. 181 ff.

4. *ibid*, Nos. 9 and 10 (1933)

The title of the work.

The present publication comprises the original work in sūtra style and an elucidative *vṛtti*, and *Jānāśrayī Chandoviciti* is the title of the former.[5]

The colophons at the end of the *vṛtti* in every chapter mention the title of the work as *Jānāśrayī Chandoviciti*[6]. Moreover from among the passages quoted in other works as taken from *Jānāśrayī Chandoviciti* some are identified in the sūtra portion and others in the vṛtti as seen from the citations given above. These facts are apt to lead one to think that the title *Jānāśrayī Chandoviciti* denotes the original and *vṛtti*. In fact Mr. Ramakrishna Kavi refers to the author of the *vṛtti* as *Jānāśrayīkāra*[7]. But from the passage namely, जानाश्रयीं छन्दोविचितिं ... . व्याख्यास्यामः at the beginning of the *vṛtti* it is quite clear that *Jānāśrayī Chandoviciti* is the title of the original work in the form of sūtras.

The title *Jānāśrayī Chandoviciti* and the encomium paid to king *Janāśraya* in the stanza at the very beginning of the *vṛtti* bespeak the fact that the work is associated with Janāśraya in one way or other. The term *Chandovitcti* is to be understood in the sense of "a treatise on metre", and not as the name of any particular work, as some critics have understood the term[8]. So the title is to be understood as 'a work on metre connected with Janāśraya'.

5. *vide infra*, p. 1.
6. *ibid*, pp. 11, 23, 29, 39, 96, 106.
7. *op. cit.* p. 134.
8. In the *vṛtti* the term is used to denote a work on metre in general. Cf. पैङ्गलादिछन्दोविचितिषु (p. 1) and स्वर एवाक्षरं छन्दोविचितिषु (p. 3). Note also the title *Chandovicitivṛtti*. See foot note 1.

Different authorship of the sūtra and the vṛtti.

Mr. Kavi assumes that the sūtra and the vṛtti are written by one and the same person and that *Jānāśrayī Chandoviciti* is the common name for both. But internal evidences are not lacking to show that the authors of the sūtra and the vṛtti are different persons.

1. At the beginning of the vṛtti its author says :

जानाश्रयीं छन्दोविचितिं गणस्वामिविरचितव्याख्यां व्याख्यास्यामः ।

From this passage it is to be understood that *Jānāśrayī Chandoviciti*, which is the basic work in sūtra style, was first commented on by one Gaṇasvāmin and the present vṛtti is only a second commentary on the work by a different commentator.

2. Two different interpretations are offered by the vṛttikāra to the sūtra भाद्देति समानम् (II. 3). The first interpretation is that the metre in which *guru* and *laghu* occur alternately is *samāna*. The second is that if the metre is composed of either *guru* or *laghu* only it is designated as *samāna*. Had the sūtrakāra and the vṛttikāra been one and the same person, then there would not have been such a different interpretation.

3. While defining the *gītikā* metre, the *sūtrakāra* says that in certain cases the *yakāra* (कमलनीय्) and *īkara*) (वीवराश्) may occur as the third and fifth groups of letters in the metre (cf. क्वाचित्तृतयिश्च पञ्चमोऽपि वा V. 43). Regarding this the vṛttikāra says: प्रयोगे यत्नः कर्तव्यः. This means that he knows no illustration for the particular type of *gītikā*. If it was the sūtrakāra who wrote the vṛtti he would never have expressed inability to cite an illustration.

4. Having interpreted the sūtra भा श्री: (IV. 3) as

ग इत्येको गुरुः पादे पादे भवति चेत् श्रीर्नाम वृत्तं भवति ।

the vṛttikāra puts the question: कथमेनदुपलभामहे सूत्रानुक्तत्वात् पादे पादे इति? and answers it as follows:

समस्तार्थयोरसम्भवात् । कथमसम्भवः? उक्तस्य चतुरक्षरत्वादेकमक्षरं समस्तमर्थं च न भवति ।

This manner of interpretation tends to show that the vṛttikāra is different from the sūtrakāra.

These internal evidences are, it is hoped, enough to show that the sūtrakāra and the vṛttikāra are not one and the same person.

The Author of the sūtras.

From the title *Jānāśrayī Chandoviciti* it would appear *prima facie* that the author of the work is Janāśraya by name[8a]. But it is very doubtful whether it is really so. In the opening stanza:

स भूपतिरुदारधीर्जयति सम्पदेकाश्रयो
जनाश्रय इति श्रिया वहति नाम सार्थं विभुः ।
जिता विजितशत्रुणा जगति येन रुद्धा चिरं
मखैरुरुभिरद्भुतैर्मघवतो जयश्रीरपि ॥

the vṛttikāra praises Janāśraya referring to his magnanimity, wealth and ritual performances. But he does not characterise him as the author of any work on prosody. He does not even attribute scholarship or literary eminence to the king. So it is safer to believe that one of the scholars whom the king had patronised wrote this work and with a view to honour his patron named the work after him[9]. Very little is known about this author who wrote under the patronage of king Janāśraya. Mr. Kavi has, in his paper, suggested that "the author was probably Gaṇasvāmin who appended a *bhāṣya* or scholium to it"[10], but he has attributed the work

8 a. Note the manner of reference in Vṛttaratnākaravyākhyā—Kavicintāmaṇi जानाश्रयेणाप्येवमुक्तं etc.

9. Mr. Kavi is also of the same view.

10. *op. cit.*, p. 134.

to one Rudrasvāmin in another place[11]. Neither of these is supported by any evidence.

Date.

The *Jānāśrayī Chandoviciti* refers to Piṅgala in the sūtra अस्यैव ने पिङ्गलस्य (IV. 102). So the work is later than 2nd century A. D to which Piṅgala is assigned. The name Janāśraya gives a clue to the date of the work. Mr. Kavi has spotted 'Janāśraya' as a title held by Mādhavavarman II of the Viṣṇukuṇḍin dynasty, based on the Polamuru plates[11a] and assigns him the date 580 –615 A. D. But according to Dr. D. C. Sircar [11b] the plates relate to Mādhavavarman I (c. 535 – 585 A. D.) while according to Mr. B. V. Krishna Rao[11c] it really relates to Mādhavavarman III (c. 546 – 611 A. D).

Among the sources to which the illustrative stanzas cited in the vṛtti are traced[12], the latest appears to be

11. *vide Nāṭyaśāstra*, Vol. II. (GOS LXVIII) p. 281n.

11a. *Vide* Polamuru plates edited by Subba Rao in the Journal of the Andhra Historical Research Society, Vol. VI. pp. 17 ff:

अतुलबलपराक्रमयशोदानविनयसम्पन्नो दशशतसकलधरणीतल-नरपतिः अवसितविविधदिव्यस्त्रिवरनगरभवनगतपरमयुवति-जनविहरणरतिः अनन्यनृपतिसाधारणदानमानदयादमधृति-मतिक्षान्तिकान्तिशौर्यौदार्यगाम्भीर्यप्रभृत्यनेकगुणसंपज्जनित-रयसमुत्थितभूमण्डलव्यापिविपुलयशाः क्रतुसहस्रयाजी हि-रण्यगर्भप्रसूतः एकादशाश्वमेधावभृतस्नानविगतजगदेनस्कः सर्वभूतपरिरक्षणचुञ्चुः विद्वद्द्विजगुरुवृद्धतपस्विजनाश्रयो म-हाराजः माधववर्मा ॥

11b. *vide* Indian Historical Quarterly, vol. IX (1933), pp. 273—78, 956—66.

11c. Early Dynasties of Andhradesa by B. V. Krishna Rao Madras, 1942, pp. 414—421.

12. Many illustrations remain yet untraced.

Bhāravi's *Kirātārjunīya* which may be assigned to 570 A. D. So the vṛtti is later than *Kirātārjunīya*, but may be very near to it in point of date. It is quite possible that the vṛttikāra and king Janāśraya were contemporaries, as the former uses present tense when he refers to the latter[13]. In the light of these facts the sūtra and the vṛtti may be assigned to circa 600 A. D.

The work.

Jānāśrayī ***Chandoviciti*** is divided into six chapters dealing with specific topics. The first shows how metres are generally classified into 26 groups on the basis of the number of syllables and defines the varieties such as *virāṭ*, *nivṛt*, *svarāṭ* and *bhurik*. After explaining the conception of *guru* and *laghu* and laying down the symbols with which they are indicated in the work, the chapter proceeds to enumerate 18 groups of sounds which are arbitrarily accepted for the sake of convenience in elucidating various metres. Then *gaṇas* of four and five syllables are laid down and the *yati* is dealt with pointing out the technique adopted in the sūtras for indicating its occurrence in various metres.

The second chapter is mainly concerned with the *viṣama-vṛttas* with the chief varieties of *Udgatā*, *Upasthitapracupitā*, *Padacaturūrdhva* and *Anuṣṭup*. But at the beginning of the chapter *Samāna*, *Pramāṇa* and *Vitāna*, the three general divisions of metre on the basis of the employment of *laghu* and *guru* in a pāda, are expounded.

The varieties of *Ardhasamavṛtta* such as उपचित्रं, द्रुतमध्या, वेगवती, भद्रविराट्, केतुमती, आख्यानिका, विपरीताख्यानिका, हरिणप्लुता, अपरवक्त्रा, पुष्पिताग्रा, यमवती, देवगीती, शिखा, and खञ्जा are dealt with in the third chapter.

13. See the words जयति and वहति in the opening stanza.

Samavṛttas or metres of pādas having exactly the same number of syllables in the same order, are expounded in the fourth chapter. The various sūtras from *Uktam* (the metre containing one syllable in a pāda) to *Utkṛti* (the metre containing twenty-six syllables in a pāda) with all their varieties are given. This is followed by an account of *daṇḍakas*.

Ther fifth chapter begins with the differentiation of Jāti and Chandas and this is quite appropriate, since the varieties of Jāti or Mātrā vṛttas are treated in this chapter. It contains three prakaraṇas pertaining to *Vaitālīya*, *Mātrāsamaka* and *Āryā* and ends with the treatment of the miscellaneous metres in Jāti. The varieties of *Vaitālīya* metre are :

औपच्छन्दसिकं, आपातलिका, प्राच्यवृत्तिः, अपरान्तिका, उदीच्यवृत्तिः, दक्षिणान्तिका, प्रसक्तकम्[14] ।

The following metres belong to the *Mātrāsamaka* class:

वानवासिका, विश्लोकः, चित्रा, उपचित्रा, पादाकुलकं[15], गीत्यार्या, शिखा[16], चूलिका, तारा[17] ।

The *Āryā prakaraṇa* contains the various ramifications of *Āryā* such as:

पथ्या, विपुला, चपला, मुखचपला, जघनचपला, वामनिका, गीतिः ।

The metre *Gīti* has three varieties, *viz.* ध्रवा, गीतिका, आर्यागीतिः ।

14. This is only a mixture of *Prācyavṛtti* and *Udīcyavṛtti*.

15. A metre in which lakṣaṇas of the four previous metres are seen at once.

16. A second variety of *Gītyāryā*,

17. A second variety of *Cūlikā*.
Mr. Kavi has not noticed the *Mātrāsamaka prakaraṇa* in the chapter and so by mistake he includes these in *Āryā*. (see p. 132)

The miscellaneous section deals with the following metres:

गलितं, निर्धायिका, नवकुटकं, अधिकाक्षरा, शीर्षकं, ललितं, सुभद्रा, विद्रुमः, वंशपत्रं, कुञ्जरः, पुष्पदन्तः, माला, त्रिकलयं, भङ्गद्विपदी, द्विपदी, विदारी, भङ्गुरासकं, अवलम्बनं, रासकं[18], गाथा ।

Prastāra or the ramifications of each metre, and the method of determining them and allied topics are treated in the sixth chapter. Prastāra is based on the use of *guru* and *laghu*. Two methods for finding out prastāras of every metre are given. For the first the only datum required is the total number of syllables in a pāda, but for the second the additional datum of the total number of possible prastāras of the metre is also essential. Further the chapter treats of *Naṣṭa* and *Uddiṣṭa*. *Naṣṭa* is the method to find out the exact form of a metre whose serial number among the prastāras is given, while *Uddiṣṭa* is the process of ascertaining the serial number of a variety among the various prastāras of a metre. *Saṅkhya*, *Laghu-parīkṣā* and *Adhvā* are also dealt with in this chapter.

Piṅgala-Chandassūtras and Jānāśrayī Chandoviciti.

As the sūtrakāra refers to the views of Piṅgala, it can be inferred that the former has used the latter's work for the composition of *Jānāśrayī Chandoviciti*. Moreover, the Vṛttikāra says that the author of *Jānāśrayī Chandoviciti* has consulted the works written by Piṅgala[19]. So these two treatises on metrics may be compared.

Jānāśrayī follows Piṅgala's *Chandassūtras* in many respects.

18. Combination of *Bhaṅgurāsaka* and *Avalambana*.

19. पैङ्गलादिछन्दोविचितिषु यथासम्भवं न्यूनातिरेकं परीक्ष्य परिहृत्य । (p. 1.)

1. The general classification of metres such as :
   (a) *mātrāvṛtta* and *varṇavṛtta*,
   (b) *viṣama, ardhasama* and *sama*, and
   (c) *samāna, pramāṇa* and *vitāna*

are the same in both.

2. Topics such as *Naṣṭa, Uddiṣṭa* etc., are expounded in the same manner, even though these names are not used by Piṅgala.

3. *Jānāśrayī* contains sūtras which are very similar to their parallels in Piṅgala's work.

Piṅgala	*Jānāśrayī*
प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरी-	आद्यस्य विपर्यासे मञ्जरी-
लवल्यमृतधाराः (V. 24)	लवल्यमृतधाराः (II. 17)
सातेक्वत् (I. 5)	सातवत् (I. 31)
सर्वतः सैवतस्य (V. 18)	सर्वत्र सैवतस्य (II. 27)
शेषः प्रचितः (VII. 36)	शेषाः प्रचिताः (IV. 120)

4. Both the works have common sūtras.

Sūtra	*Piṅgala*	*Jānāśrayī*
अर्धे	(V. 3)	III. 1.
सिंहोन्नता काश्यपस्य	(VII. 9)	IV. 73.
एभिः पादाकुलकम्	(IV. 47)	V. 22.
विपुलान्या	(IV. 23)	V. 36.

Even though these two treatises agree on many points in contents and mode of treatment, there exists much difference also between them.

1. The second and third chapters in Piṅgala expound Vedic metres while *Jānāśrayī* does not dwell on Vedic metres at all.

2. Piṅgala has treated *Mātrā-vṛttas* earlier than the *varṇavṛttas*. In *Jānāśrayī* the order is reversed.

3. While Piṅgala has accepted eight *gaṇas* of three syllables each, the author of *Jānāśrayī* has used 18 quantities or groups of syllables[20], containing 2 to 6 syllables. That is to say, that in addition to the eight *gaṇas* of Piṅgala, ten more have been accepted in *Jānāśrayī* for expounding the metres.

The gaṇas of Piṅgala and their parallels in Jānāśrayī.

Piṅgala	*Jānāśrayī*
मगणः	नूनंसाग्
यगणः	कृशाङ्गीङ्
रगणः	धविराश्
सगणः	कुरुतेल्
तगणः	तेश्रीःक्वव्
जगणः	विभातिक्
भगणः	सातवंत्
नगणः	तरातिम्

Additional quantities in Jānāśrayī.

गङ्गास्	कमलिनीय
नदीज्	लोलमालाष्
चन्द्रप्	धैर्यमस्तुनेद्
ननुर्	रौतिमयूरोत्र्
नचरतिद्	जयनरवरण्

These eighteen quantities are represented in the sūtra by the last consonant occurring in every one of them. This device might have been copied from Piṅgala's work

20. The term *gaṇa* is not applied to these quantities.

where the eight *gaṇas* are represented by the consonants म्, य्, र्, स्, त्, ज्, भ्, न् suffixed to the representative groups of sounds which are:

धीश्रीस्त्रीम्	सातेक्वत्
वरासाय्	कदासज्
कागुहार्	किंवदभ्
वसुधास्	नहसन्

In the case of eleven quantities in *Janāśrayī* the initial vowel is also used to indicate each quantity. They are:

नूलंसाग्	सातवत्
कृशाङ्गीड्	तरतिम्
धीवराश्	लोलमालाष्
कुरुतेल्	धैर्यमस्तुतेद्
तेश्रीःक्वब्	रौतिमयूरोञ्
विमातिक्	

The use of these indicative letters may be explained with the help of two examples:

(i) The sūtra which defines the metre *Vilāsitā* runs: विलासिता स्सृद्स् (IV. 32) This means that every pada of the metre consists of the quantities represented by स्, स्, द् and स्, *i. e.*, गङ्गास्, गङ्गास्, नचरतिद् and गङ्गास्.

(ii) *Rumavati* is laid down as रुमवती ञौ (IV.30). That is, a pāda in *Rumavati* consists of groups of sounds represented by ञ् and औ (रौतिमयूरोञ् and रौतिमयूरोञ्).

4. An outstanding feature of *Janāśrayī* is the importance it attaches to *yati* or caesura in verses and its

careful indication. The sūtra ध्रुवोभयोर्नौ (V. 41) lays down the metre *Dhruvā* which is the same as Gīti but for the fact that in the former *yati* occurs just after the fourth *gaṇa* in both the hemistiches. The difference between *Candrāvartā*, *Mālā*, and *Maṇiguṇanikara* (IV. 76–78) is also in regard to the position of *yati*. This practice of distinguishing one variety of a metre from another on the basis of the position of *yati* shows clearly the prominence given to it in the metrical science by the author of *Jānāśrayī*.

For indicating the position of *yati*, Piṅgala generally uses *bhūtasaṅkhyā* and occasionally the numerals themselves. But the author of *Jānāśrayī* has a different technique for the purpose. This is laid down by the sūtra स्वरैः सनैः (I. 43) which means that the position of *yati* is indicated by vowels along with the consonant न् . An illustration may be given. In the sūtra मालिनी ण्ट्टू नृ (IV. 79) the last letter नृ indicates that the *yati* is after the eighth syllable in the pāda, ऋ being the eighth among the vowels. Due to this device the sūtras in *Jānāśrayī* could be composed using the minimum words or syllables.

5. *Prastāra* is dealt with in *Jānāśrayī* in all its detail and the treatment is more comprehensive than that in Piṅgala's work. Of the topics dealt with in the prastāra chapter in *Jānāśrayī*, *Laghuparīkṣā* and *Adhvā* are not to be met with in Piṅgala. Nor does Piṅgala use the technical words *Prastāra*, *Naṣṭa* and *Uddiṣṭa* even though the topics are covered in his work. The methods of determining the *Naṣṭa* and *Uddiṣṭa* are the same in these works as mentioned above, but those for calculating the *prastāra* are entirely different.

The method of Piṅgala : According to the sūtra द्विकौ ग्लौ (VIII. 20) the metre with a single syllable in a pāda has two varieties obtained by representing the syllables as :

ग

ल

ग and ल representing *guru* and *laghu* respectively.

To obtain varieties of the metre of two syllables in a pāda the following procedure is to be adopted. The symbol of the *ekākṣaraprastāra* is to be written once again downwards, then to the right of the first group two ग s are to be written, one below the other; and to the right of the second group two ल s are to be written in the same manner. Every one of these lines containing two syllables each represent a pāda each of the varieties of the metre of two syllables. They may be represented as follows :

ग	ग
ल	ग
ग	ल
ल	ल

The same process is to be applied to other metres also. Accordingly the varieties of a metre of three syllables will be as follows :

ग	ग	ग
ल	ग	ग
ग	ल	ग
ल	ल	ग
ग	ग	ल
ल	ग	ल
ग	ल	ल
ल	ल	ल

The prastāra symbols of the metre of two syllables is doubled and to the right of every line in the first group ग is

written, and to the right of every line in the next group ल is written as shown above. The eight types represented above are the prastārás of a metre of three syllables in a pāda. The whole process is laid down in the sūtras VIII. 20—22.

The method in Jānāśrayī: In *Jānāśrayī* the process of ascertaining the prastāras is expounded in six sūtras (VI. 2-7). The first of these states the fact that the first variety of a metre consists entirely of *gurus*. Then in the next two sūtras the method for finding out the prastāra of even numbers of a metre and in the next three sūtras that for finding out the prastāra of the odd numbers are laid down. The actual calculation on the basis of these principles may be demonstrated with reference to *Madhya chandas* or a metre of three syllables.

(i) According to the principle आद्ये गाः (VI. 2) the first metre consisting of *gurus* alone is to be represented by the symbol for *guru*.

(ii) Then in representing the second metre (first among the even number varieties) *laghu* should be indicated as the first syllable and the rest as *gurus*. This is what the sūtras आदौ ह्रा and पूर्ववच्छेषम् (VI. 3-4) instruct.

(iii) In the third variety, in the place of the *laghu* in the second, a *guru* should be shown and immediately after the *guru* a *laghu* must be placed. The rest is to be represented according to the former variety. The sūtras for this process are गा ह्रुल्या, ह्र and शेषं पूर्ववत् (VI. 5-7.)

(iv) The processes described in आदौ ह्रा and पूर्ववच्छेषम् and गा ह्रुल्या, ह्र and शेषं पूर्ववत् are to be repeated alternately till a metre consisting of *laghus* alone is arrived at.

The varieties of a metre of three syllables may be represented as follows:

The symbols			*The sūtras applied*
ग	ग	ग	आद्ये भाः।
ल	ग	ग	आदौ हा, पूर्ववच्छेषम्।
ग	ल	ग	भा हतुल्या, ह, शेषं पूर्ववत्।
ल	ल	ग	आदौ हा, पूर्ववच्छेषम्।
ग	ग	ल	भा हतुल्या, ह, शेषं पूर्ववत्।
ल	ग	ल	आदौ हा, पूर्ववच्छेषम्।
ग	ल	ल	भा हतुल्या, ह, शेषं पूर्ववत्।
ल	ल	ल	आदौ हा, पूर्ववच्छेषम्।

In addition to this *Jānāśrayī* gives another method also for determining the various *prastāras* of a metre, the total number of the *prastāras* being given. This is not traced in Piṅgala nor is there any parallel.

6. Instances of Piṅgala and Jāuāśrayīkāra using different names for the same metre are not rare. The following are instances :

Piṅgala	*Jānāśrayī*
मत्ता	विकासिता
उपजातिः	इन्द्रमाला
वातोर्मी	वातोर्मिमाला
वृन्ता	वृत्ताक्षी
विलासिनी	सङ्गता
चञ्चलाक्षिका	प्रमुदितवदना
चारुहासिनी	दक्षिणान्तिका
प्रवृत्तकम्	प्रसक्तकम्

7. Some of the classical metres treated in Piṅgala are omitted in the *Jānāśrayī*. Instances are :

चित्रपदा	गौरी
विद्युन्माला	ज्योतिः
ततम्	सौम्या

स्रग्विणी	महाचपला
कान्तोत्पीडा	उपगीतिः
वाहिनी	उद्गीतिः

8. *Jānāśrayī* expounds many metres that are not dealt with by Piṅgala. Some such metres are:

पद्मिनी	विलासिनी	जलदः	नक्कुटकम्
बालगर्भिणी	ललना	तारा	अधिकाक्षरा
मणिमध्यम्	चन्द्रलेखा	वामनिका	शीर्षकम्
नन्दिनी	वायुवेगा	गलितम्	त्रिकलयम्
भद्रा	मेघमाला	निर्धायिका	द्विपदी

9. The *daṇḍaka*, *mātrāsamaka* and certain other metres are treated more elaborately in *Jānāśrayī* than in Piṅgala's work.

10. Piṅgala uses ल and ग to indicate *laghu* and *guru* while the author of *Jānāśrayī* uses इ and आ instead.

This comparison shows that, on the whole, in point of technique, comprehensiveness and precision *Jānāśrayī Chandoviciti* is an improvement on Piṅgalā's *Chandassūtras*.

The Vṛtti.

The concise nature of the commentary warrants its being named a *vṛtti*. As a rule the *vṛtti* is brief and serves the purpose of just removing the difficulty of the sūtra style of the original. In the case of a good many metres only their illustrations are given, leaving the sūtras unexplained. There are a few instances where even all the varieties of metres are not illustrated, for the sake of brevity[21].

21. See the treatment of *daṇḍaka* which is concluded as follows:

शेषाणामुदाहरणानि ग्रन्थविस्तरभयान्नोदाहृतानि ।
तान्यपि काव्येषु सूत्रालङ्कारादिषु द्रष्टव्यानि । (p. 69).

See also

आपातलिकायाश्चोदाहरणानि एवं ज्ञेयानि । (p. 76).

Very rarely the Vṛttikāra is also seen to supplement the Sūtrakāra. In the vṛtti on पञ्चहास्य (I. 39) the representative *gaṇas* of five *mātrās* each are given.

Generally the vṛtti does not discuss the views of other *ācāryas*. Since the Vṛttikāra has stated that Gaṇasvāmin had already commented on the work, one would expect to meet with references to that commentary in the vṛtti. Quite against this expectation there is no such reference in the vṛtti. But it may be pointed out that there is an instance of the Vṛttikāra discussing the views of other authors regarding the pādavibhāga in *Udgatā-prakaraṇa*[22].

The illustrative stanzas in the Vṛtti.

There are nearly 200 stanzas cited in the vṛtti as illustrations. Considering the respectful reference to Janāśraya at the beginning of the work, one may naturally expect among the illustrations some stanzas eulogising the king. But strangely enough not a single verse in praise of Janāśraya is met with in the vṛtti. Most of the stanzas are taken from Sanskrit works known to the Vṛttikāra. Some of the stanzas can be traced to the *Buddhacarita*, *Raghuvaṁśa*, *Kumārasambhava*, *Jānakīharaṇa*, *Kirātārjunīya* etc., but many of them remain untraced as yet.

Among the citations there are many stanzas which contain the names of metres which they illustrate, used in their etymological sense. This practice of indirectly bringing the name of a metre in a stanza was popular among poets even from the earliest times. Therefore some of these citations might belong to earlier literary works. But it is not improbable that some of them were composed for the purpose of illustrating the respective metres by the Vṛttikāra himself. However, it cannot be gainsaid that the vṛtti has preserved for us some very ancient stanzas which would have been otherwise lost to the world of scholars.

22. vide Vṛtti on II. 6.

Manuscript material.

क. A paper manuscript supplied by Pandit V. Venkatarama Sharma, University College, Trivandrum. The Manuscript is neatly written and the sūtra and the vṛtti for the most part are separately indicated.

ख. Transcript No. 170 belonging to the Curator's collection in this Library. It contains numerous mistakes, and the sūtra and the vṛtti are not distinguished.

ग. No. 12385 F. Palm leaf. Size – 14″ × 2″. No. of folios – 26 ; No. of lines per page – 9 ; No. of letters per line – 58, Malayalam script. Procured from Kaladi Mana, Kottayam, North Travancore. The writing is old but legible. Mistakes are numerous and the sūtra and the vṛtti are written together.

All these manuscripts seem to go to the same original, since there are several mistakes and omissions common to them. This limited MS. material was found to be very defective and quite inadequate for a scientific rehabilitation of the text. But in the absence of more MSS. the edition had to be based on the scanty material noticed above. Had it not been for the earnest and active co-operation of my assistants, Sri S. Venkatasubramonia Iyer, M. A., and Pandit V. G. Namputiri, this work could not have been edited with even this much of precision and exactitude, and I acknowledge their services with thanks.

P. K. NARAYANA PILLAI.

विषयानुक्रमणिका ।

प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

॥ श्रीः ॥

जानाश्रयी

छन्दोविचितिः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

स भूपतिरुदारधीर्जयति सम्पदेकाश्रयो
जनाश्रय इति श्रिया वहति नाम सार्थं विभुः ।
जिता विजितशत्रुणा जगति येन रुद्धा[1] चिरं
मखैरुरुभिरद्भुतैर्मघवतो जयश्रीरपि[2] ॥

अथातः छन्दो-वृत्त-जातीनां तत्त्वजिज्ञासवे शिष्याय पौराणिकीषु पैङ्गलादि[3]च्छन्दोविचितिषु यथासम्भवं न्यूनातिरेकं परीक्ष्य[4] परिहृत्य तद्दोषपरिहृतामिमामप्रपञ्चामनाकुलां जानाश्रयीं छन्दोविचितिं गणस्वामिविरचितव्याख्यां व्याख्यास्यामः ।

१. 'रुद्धा चरत' क. ख.
२. क interchanges the order of the last two lines.
३. 'पैङ्गलादिषु छन्दो' क.
४. 'समीक्ष्य' ग.

लौकिकस्वराड् यथा —

अथ तत्र शुचौ लतागृहे
कुसुमोद्गारिणि तौ निषीदतुः ।
मृदुभिर्मृदुमारुतेरितै-
रुपगूढाविव बालपल्लवैः ॥

लौकिकसुरिग् यथा —

मनोज्ञमपि सिन्दुवारतः
कुन्दकुसुममग्र्यं च षट्पदः ।
न सर्पति तुषारशाङ्कित-
श्चन्द्रालोकविशेषशीतलम् ॥

चतुर्भागः पादः ॥ ८ ॥

यस्य छन्दसो यावन्त्यक्षराणि तेषां यश्चतुर्थो भागः स पादसंज्ञो भवति । तद्यथा — उक्तस्यैकमक्षरं पादः । अत्युक्तस्य द्वे । मध्यमस्य त्रीणि । एवं सर्वेषामपि ।

उत्कृतेः ॥ ९ ॥

उत्कृतेः षड्विंशत्यक्षराणि पादः ।

स्वरोऽक्षरम् ॥ १० ॥

"चत्वार्याद्याक्षराणि" (सू० १. ३.), "चतुश्चतुर्वृद्धिरन्येषाम्" (सू० १. ४.) इति सर्वेषां छन्दसामक्षर-

All Mss. read सर्वेषामादि.

1. 'र्याद्याक्षराणि' ग. [illegible]

प्रमाणमुक्तम् । अक्षरशब्दस्तु स्वरव्यञ्जनसामान्यवाची, वर्णपर्यायत्वात् । अतो व्यञ्जनव्युदासार्थमाह[1] — स्वरोऽक्षरमिति । स्वर एवाक्षरं छन्दोविचितिषु न व्यञ्जनम् । व्यञ्जनस्याप्यक्षरत्वे सति,

'स्वयम्भूरुद्रसेनान्यौ नारायणपुरन्दरौ ।'

इत्येवमादीनामनुष्टुप्त्वं हीयेत, उक्तप्रमाणाधिकाक्षरत्वात् । स्वरो व्यञ्जनयुक्तो भवति न केवलः ।

उकालो लघु ॥ ११ ॥

उ इत्येवंकालः स्वरो लघुसंज्ञो भवति । कालो मात्रा । स त्वक्षिनिमेषः अङ्गुलिस्फोटो वा ।

संयोगायोगवाहपरो गुरुः ॥ १२ ॥

संयोगाश्च अयोगवाहाश्च संयोगायोगवाहाः । ते परे यस्य उकालस्य स संयोगायोगवाहपरः । स गुरुसंज्ञो भवति । कः संयोगः? व्यञ्जनान्यनन्तराणि भवन्ति । के अयोगवाहाः? विसर्जनीय-जिह्वामूलीयो-पध्मानीया-नुस्वाराः । तत्र संयोगपरास्तावत्[2] — अक्षः कक्षः इत्यकारः, ऋक्षः वृक्षः इति ऋकारः । अयोगवाहपरोऽपि— कः करोति कस्करोति, कः पचति क ⌅चाति, वं यासि ।

१. 'व्यञ्जनसामान्यव्युदासार्थं' ग.
२. 'संयोगास्तावत्' ख. ग.

पादान्ते वा ॥ १३ ॥

पादान्ते वर्तमानश्च उकालो वा गुरुसंज्ञो भवति । तद्यथा —

स्वाधीनसुलभमेतन्निर-
वद्यं विद्यते ममैव खलु ।
अतिथिजनप्रतिपूजन-
समर्थरूपं शरीरधनम् ॥

अस्याश्चार्याया आद्यस्यार्धस्यान्त्यस्वरोऽनेन लक्षणेन गुरु-भवति । अन्यथा आर्येयं न स्याद्, हीनमात्रत्वादिति[1] वाशब्दो विकल्पवाची । क्वचिन्न भवति । तद्यथा — अस्या एव प्रथमतृतीययोः पादयोः । यदि तत्रापि गुरुत्वं स्याद् आर्यैवेयं न स्याद्, अधिकमात्रत्वादिति ।

ऊकालः ॥ १४ ॥

ऊकालश्च स्वरो गुरुसंज्ञो भवति । अत्राह — ऊकालो दीर्घो द्विमात्रः; त्रिमात्रस्तु प्लुतः किं लघवो गुरव इति । तत्रोच्यते — ऊ-इत्येवं संहिताकरणाद् दीर्घप्लुतयो-र्ग्रहणं भवति ।

तौ हभौ ॥ १५ ॥

तौ लघुगुरू यथाक्रमेण 'ह', 'भ' इत्येवंसंज्ञौ भवतः ।

१. 'अस्या आर्याया' ग

तच्छेदो रगवत् ॥ १६ ॥

तयोर्लघुगुर्वोः छेदो र इव गकार इव च भवति ।

सोऽङ्गुलेऽङ्गुले ॥ १७ ॥

स हभयोः छेदोऽङ्गुलेऽङ्गुले कर्तव्यः । अङ्गुल्या सम्मितमङ्गुलम् । अस्यारम्भो ह्युत्तरार्थः ।

गङ्गास् (UU) ॥ १८ ॥
नदीज्[1] (IU) ॥ १९ ॥
चन्द्रप् (UI) ॥ २० ॥
ननुर् (II) ॥ २१ ॥
नचरतिद् (IIII) ॥ २२ ॥
कमलिनिय् (IIIU) ॥ २३ ॥
जयनरवरण् (IIIIII) ॥ २४ ॥
नूनंसाग्[2] (UUU) ॥ २५ ॥
कुशाग्नीड्[3] (IUU) ॥ २६ ॥
धीवराश्[4][5] (UIU) ॥ २७ ॥

१. 'नरीज्' क. ख.
२. Corresponds to मगण.
३. " यगण.
४. 'धीः वराश्' ख., ग.
५. Corresponds to रगण.

कुरुतेल्[1] (।।U) ॥ २८ ॥

तेश्रीःकब्[2] (UU।) ॥ २९ ॥

विभातिक्[3] (।U।) ॥ ३० ॥

सातवत्[4] (U।।) ॥ ३१ ॥

तरतिम्[5] (।।।) ॥ ३२ ॥

लोलमालाष् (U।UU) ॥ ३३ ॥

धैर्यमस्तुतेट् (U।U।U) ॥ ३४ ॥

रौतिमयूरोञ् (U।।UU) ॥ ३५ ॥

ते-द्विक-चतुष्क-षट्क-त्रिक-पञ्चक-वर्णका वृत्तविधाने ग्रन्थलाघवार्थं परिगृहीताः ।

अन्तेऽन्त उक्तानि व्यञ्जनान्येषां संज्ञा ॥ ३६ ॥

उक्तानां सूत्राणामन्तेऽन्ते परिगृहीतानि व्यञ्जनानि वान्युक्तानां वर्णानां तथारचनानां संज्ञा भवन्ति ।

आदिस्वरैश्च गादिसंज्ञाः ॥ ३७ ॥

गादयो "नूनंसाग्" (सू. १. २५.) इत्येवमादयः ।

१. Corresponds to सगण.
२. ... तगण.
३. ... जगण.
४. ... भगण.
५. ... नगण.

तेषां[1] य आदौ वर्तमानाः स्वरा आदयः। तैश्चान्तेऽन्ते उच्चै-र्व्यञ्जनैश्च संज्ञा भवन्ति ।

गणाश्चतुर्ह्राः ॥ ३८ ॥

ये चतुर्लघवो वर्णसमूहाः ते गणसंज्ञा भवन्ति ।

पञ्चह्राश्च ॥ ३९ ॥

पञ्चलघवश्च गणसंज्ञा भवन्ति । पञ्चलघवस्त्वष्ट-विधाः । तद्यथा — त्र्यक्षरास्त्रय आदिमध्यान्तलघवः, चतुरक्षराश्चत्वारः आदिद्वितीयतृतीयान्तगुरवः, पञ्चाक्षर एकः सर्वलघुः— कृशाङ्गी (। UU) धीवरा (U। U) ते श्रीः क्व (UU।) चन्द्र ननु (U।।।) नदी ननु (।U।।) ननु चन्द्र (।।U।) कमलिनी (।।।U) ननु तरति (।।।।।) पृथगारम्भ एतेषां व्यवहारे प्राचुर्यज्ञापनार्थम् । चशब्दो यस्मिन् आदेशे[2] स्वरूपेणैते परिगृहीतास्तस्मिन्नेव तेषां प्रवेशो भवति नान्यत्रेति ज्ञापनार्थम् । "चत्वारो निर्धायिकाः" (सू. ५. ४४.), "यी वान्त्यः" (सू. ५. ४५.) इति वक्ष्यति । तत्रान्त्य एव स्थाने यकार ईकारो वा भवति । नान्यत्र । नत्वन्येऽपि पञ्चलघव इति ।

यतिः पदच्छेदः ॥ ४० ॥

यतिरवधिः छेद[3] इति पर्यायाः । पदस्य छेदः पद-च्छेदः । स तु यतिसंज्ञो भवति ।

१. 'तेषां आदौ' ख.
२. 'आदेशे' क, 'प्रदेशे' ग.
३. 'विच्छेद' ग.

सा पादान्ते ॥ ४१ ॥

सा तु यतिः सर्वस्य पादस्यान्ते भवति ।

जातिषु युजोऽवश्यम् ॥ ४२ ॥

सा तु यतिर्जातिष्वार्यादिषु युजः समस्यावश्यं भवति[1] । अयुक्पादान्ते नियमो नास्तीत्यर्थादापाद्यं भवति । तद्यथा —

स्वाधीनसुलभमेतन्निर-
वद्यं विद्यते ममैव खलु ।
अतिथिजनप्रतिपूजन-
समर्थरूपं शरीरधनम् ॥

इयं पुनरार्या पङ्क्तौ छन्दसि । दश-दशाक्षराण्यस्याः पादानाम् । तत्रायुजः प्रथमस्य पादस्यान्ते यतिर्न जाता । द्वितीयस्य युजः पादस्यान्ते यतिर्जाता । तस्माद्युक्पादान्त एव जातिषु नियमः ।

स्वरैः सनैः ॥ ४३ ॥

सा तु यतिः स्वरैः सनकारैः ग्रन्थेषु विधास्यमानेषु वक्ष्यते । तद्यथा 'मन्दाक्रान्ता सेरुशोनीनू' (सू. ४. ८६) इति । तत्र चतुर्थस्वर ईकारो नकारेण सह नी इत्युक्तम् । षष्ठश्च ऊकारो नू इति । तत्र श्लोकोऽपि मन्दाक्रान्ताख्यः, चतुर्थे षष्ठे चाक्षरे यतिर्भवति । उदाहरणम् —

१. 'ति । अयुक्पादान्ते ॥ अयुक्पादान्ते नियमो' क.

"कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः" इत्यादि ।

द्विर्नान्तैः ॥ ४४ ॥

सा तु यतिः सनकारान्तैः यत्रोच्यते तत्र द्विरुक्ता भवति । तद्यथा—नुंन् इत्युक्ते पञ्चमेऽक्षरे पुनश्च पञ्चमेऽक्षरे यतिर्भवति । एवं शेषेष्वपि ज्ञेयम् ।

भा हौ ॥ ४५ ॥

एको भा गुरुर्द्वौ लघू गणयितव्यौ ।

इति जानाश्रय्यां छन्दोविचित्यां
प्रथमोऽध्यायः ॥

---

१. 'इत्येवमादि' ग.

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वृत्तानि ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । आ चतुर्थाध्यायपरिसमाप्तेर्यानि वक्ष्यमाणानि तानि प्रायशो वृत्तानीति ज्ञेयानि ।

विषमा-र्धसम-समानि ॥ २ ॥

तान्यधिकृतानि विषमवृत्तानि अर्धसमवृत्तानि समवृत्तानि चेति[1] । तत्र विषमवृत्तानि भवन्ति चतुर्णां पादानां मात्राक्षराणां विन्यासासाम्यात्, क्वचित् सङ्ख्यावैषम्यात् । अर्धसमवृत्तानि भवन्ति पूर्वार्धेन पश्चिमार्धस्य[2] साम्यात् । समवृत्तानि भवन्ति चतुर्णां पादानां साम्यात् । एषामुदाहरणान्युत्तरत्र वक्ष्यामः । लक्षणं त्वेषां स्वसंज्ञयैव ज्ञायत इति न सूचितम् ।

भाहेति समानम् ॥ ३ ॥

यस्य छन्दसो यावन्त्यक्षराणि तानि सर्वाणि[3] भा (U) इति च ह (।) इति च (गुरुमादिं कृत्वा) एकान्तरितानि भवन्ति चेत् तस्य छन्दसस्तथाभूतं तद्-वृत्तं समानसंज्ञं भवति । तद्यथा —

1. 'च । तत्र' ख.
2. All Mss. read पश्चिमार्धेन.
3. 'सर्वाणि च भा' क. ख.

मीनजालघट्टितानि
सूर्यरश्मिबोधितानि ।
मत्तषट्पदाकुलानि
पश्य भीरु! पङ्कजानि ॥

अथवायमन्योऽर्थः 'भाहेति समानम्' इति । भा इत्येव सर्वाण्यक्षराणि सर्वस्य छन्दसः प्रवृत्तानि भवन्ति चेत् तद् वृत्तं समानसंज्ञं भवति । तथा ह इति च प्रवृत्तानि चेत् । तत्र भा (U) इति प्रवृत्तं यथा —

कादम्बाकीर्णानां
कान्ते पश्यातुल्याम् ।
अम्भोजैराढ्यानां
त्वं तोयानां शोभाम् ॥

ह (।) इति प्रवृत्तं यथा —

जिन! मदनमथन
जनदमनकुशल ।
मम शरणमजर
भव सततममर ॥

। हभेति प्रमाणम् ॥ ४ ॥

सर्वस्य छन्दसः सर्वाण्यक्षराणि ह (।) इति भा (U)

१. All the Mss. have the reading 'जापघट्टितानि'.

इति च लघुमादिं कृत्वा एकान्तरितानि भवन्ति चेत् तद् वृत्तं प्रमाणसंज्ञं भवति । तद्यथा[1] —

सरः सरोरुहाततं विराजते
सपुष्पपादपायुतं वनं खगैः[2] ।
विशुद्धधीवराङ्गनायुतं कुलं
बहुश्रुतो नरश्च शान्तमानसः ॥

वितानमन्यत् ॥ ५ ॥

यत् समान-प्रमाणाभ्यां भिन्नलक्षणं तदन्यत्, तद् वितानं नाम वृत्तं भवति । तद्यथा[3] —

बुद्ध्या करुणापेशलया-
[4]चिराज्जीवितमिष्टम् ।
बुद्धो भगवान् लोकहितार्थं
शुद्धं ततवान् कीर्तिवितानम् ॥

अथोद्गताप्रकरणम् ।

उद्गता रीरि-म्रै-तजु-लिरै-नेन् ॥ ६ ॥

अत्रोद्गताप्रकरणे पादविभागो नास्तीति केषाञ्चि-द्दर्शनम् । तत्तु न सम्यक् । भगवता पिङ्गलेन 'उद्गता-मेकतः' (पिङ्गलच्छन्दस्सूत्रम्. सू. ५. २८.) इति सूत्र-

१. 'यथा' ख. ग.
२. The Mss. read 'खगायुतं'.
३. 'यथा' ख. ग.
४. The Mss. are defective at this place.

करणेन सूचितम् । तस्मात् कर्तव्योऽत्र यत्न इत्यतोऽस्या उद्गतायाः पादविभागः । रीरि (ननुर, धीवराश्, ननुर्, विभातिक्) इति प्रथमः पादः । स्रै (तरतिम्, ननुर्, धैर्यमस्तुतेट्) इति द्वितीयः । तजु (सातवत्, तरतिम्, नरीज्, कुरुतेल्) इति तृतीयः । लिरै (कुरुतेल्, विभातिक्, ननुर्, धैर्यमस्तुतेट्) इति चतुर्थः । नेन् इति यतिलक्षणम् । ने इति नकारेण सह दशमस्वर उक्तः । ततः श्लोकस्यापि दशमेऽक्षरे यतिः । तस्यैव स्वरस्य नकारान्तनिर्देशात् पुनश्च दशमेऽक्षरे यतिः । उदाहरणम् —

'अथ वासवस्य वचनेन'[1]

इत्यादि ।

तजुस्थाने श्यु सौरभक्तं नेन्ने ॥ ७ ॥

तजुस्थाने इति तृतीये पादे, श्यु (धीवराश्, कमलिनीय्, कुरुतेल्) इत्यक्षरविन्यासो भवति चेत् सौरभक्तं नाम वृत्तं भवति । नेन्ने इति वचनाद् दशमे पुनश्च दशमे पुनरपि दशमेऽक्षरे यतिर्भवति । तद्यथा —

असितामलायतविशाल-
रुचिरतरलोचनद्वयम् ।
भीरु! भाति तव वक्त्रमिदं
परिपूर्णबिम्बमिव चन्द्रमण्डलम् ॥

१. 'अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनास्त्रिलोचनम् ।
क्लान्तरहितमभिधारयितुं विधिवत् तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥'
वि पूर्णश्लोकः ।

अमुल्ललितं नेन्नै ॥ ८ ॥

उद्गतैव तजुस्थाने अमुल् इत्यक्षरविन्यासो (तरातिम्, तरतिम्, कुरुतेल्, कुरुतेल्) भवति चेत् तत् ललितं नाम वृत्तं भवति । नेन्नै इति वचनाद् दशमे पुनश्च दशमे पुनरपि द्वादशेऽक्षरे यतिर्भवति । तद्यथा—

कमलाकरेषु रुचिरेषु
तरुणरविबोधितेष्वमी ।
भ्रमरमधुकरगणा मुदिता
विचरन्ति पङ्कजरजोविलोभिताः ॥

अथोपस्थितप्रचुपितप्रकरणम् ।

उपस्थितप्रचुपितमाद्यः पादो गुकौ ॥ ९ ॥

उपस्थितप्रचुपितं नाम वृत्तं भवति तस्याद्यपादे गुकौ (नूनंसाग्, कुरुतेल्, विभातिक्, रौतिमयूरोऽत्र्) इत्यक्षरविन्यासो भवति चेत् ।

लको द्वितीयः ॥ १० ॥

तस्यैवोपस्थितप्रचुपितस्य द्वितीयपादे लको (कुरुतेल्, तरातिम्, विभातिक्, लोलमालाष्) इत्यक्षरविन्यासो भवति ।

णु तृतीयः ॥ ११ ॥

तस्यैव तृतीयः पादो णु (जयनरवरण्, कुरुतेल्) इति भवति ।

चतुर्थौ मदौ ॥ १२ ॥

तस्यैव चतुर्थः पादो मदौ (तरतिम्, तरातिम्, नचर-
तिद्, रौतिमयूरोज्) इति भवति । तद्यथा—

भातीदं गगनं विनष्टवारिदजालं
शरदा विरचितशोभमद्य भद्रे ।
विततरुचिरतरभं
विशदतराकिरणचयपूर्णशशाङ्कम् ॥

द्विस्तृतीयो वर्धमानम् ॥ १३ ॥

तस्यैवोपस्थितप्रचुपितस्य तृतीये पादे णु (जयनर-
रण्, कुरुतेल) इति[1] द्विर्न्यासो भवति चेद्वर्धमानं नाम
वृत्तं भवति । तद्यथा—

उद्वेगादपुनर्भवे मनः प्रणिधाय[2]
स ययौ शयितवराङ्गनादनास्थः ।
निशि नृपतिनिलयनाद् वनगमनकृत[3]मनाः
सरस इव[4] मथितनलिनात् कलहंसः ॥

स्रै शुद्धविराडृषभम् ॥ १४ ॥

१. Mss. 'इति न्यासो'
२. Mss. 'प्रणिधानात्'
३. ख. ग. omit 'कृत'
४. Mss. 'इममतो' for 'इव मथित॰'

तस्यैव तृतीयः पादो स्नै (गङ्गास्, नतुर्, धैर्यमस्तु-तेट्) इत्यक्षरविन्यासो भवति चेत् शुद्धविराडृषभं नाम वृत्तं भवति। तद्यथा—

अम्भोदैरनिलोद्धतोरुपर्वतरूपैः
स्थगितं गगनमशेषमद्य रम्यैः।
नीलैर्जलभारमन्थरै-
र्विततरुचिरविशदशचीपतिचापैः॥

अथ पदचतुरूर्ध्वप्रकरणम्।

आपीड आद्यो मस्॥ १५॥

आपीडो नाम वृत्तमुच्यते। तस्याद्यः पादो मस् (तरतिम्, तरतिम्, गङ्गास्) इत्यक्षरविन्यासो भवति चेत्।

आदौ द्व्यृद्धिरन्येषाम्॥ १६॥

अन्येषां त्रयाणां पादानामादिप्रमाणेन न्यस्ताक्षराणामादौ क्रमेण दकारेण दकाराभ्यां दकारैर्वृद्धिर्भवति (नचरतिद्, तरतिम्, तरतिम्, गङ्गास्; नचरतिद्, नचरतिद्, तरतिम्, तरतिम्, गङ्गास्; नचरतिद्, नचरतिद्, नचरतिद्, तरतिम्, तरतिम्, गङ्गास्)। एवं सत्यष्टौ द्वादश षोडश विंशत्यक्षराणि भवन्ति पादानाम्। तद्यथा—

१. 'भरभार' ख.
२. Mss. omit this letter.

प्रविशति च निदाघः
सबकुलकुवलयकरवीरः ।
शुकमुखविलिखितफलगुरुसहकारः
स्तनतटविमृदितमणिनिभसकमलसुखतोयः ॥

आद्यस्य विपर्यासे मञ्जरीलवल्यमृतधाराः ॥१७॥

अस्यैवापीडस्याद्यस्यान्यैर्विपर्यासे सति यथाक्रमं मञ्जरी, लवली, अमृतधारा इत्येवंसंज्ञितानि त्रीणि वृत्तानि भवन्ति । उदाहरणश्लोकः पूर्वोक्त एव क्रमेण पादव्यत्यासं कृत्वा द्रष्टव्यः ।

प्रत्यापीडोऽन्यथा ॥ १८ ॥

आपीडस्यैव पादानामुक्तक्रमो यो विन्यासः तेन विनान्यथा विपर्यासे कृते प्रत्यापीडो नाम वृत्तं भवति ।

अथानुष्टुप् प्रकरणम् ।

अनुष्टुप् । १९ ॥

अनुष्टुप् नाम छन्दोऽधिकृतम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः आध्यायपरिसमाप्तेः तदनुष्टुप्छन्दसि भवतीति वेदितव्यम्[1] ।

वक्त्रम् ॥ २० ॥

तस्मिन्ननुष्टुप्छन्दसि वक्त्रं नाम वृत्तम् । इदानीं यद्वक्ष्यमाणं तत्तस्य लक्षणमित्येवमवगन्तव्यम् ।

१. 'विज्ञेयम्' ग.

मु नाद्यात् ॥ २१ ॥

अस्य वक्त्रस्य सर्वेषु पादेषु आद्याक्षरात्[1] परतो मकारः (तरतिम्) उकारश्च (कुरुतेल्) न भवतः । आद्यो नियमात् लघुर्वा गुरुर्वा[2] भवति ।

ङुपान्त्यम् ॥ २२ ॥

अन्त्यस्य समीपमुपान्त्यम् । तत्र सर्वत्र ङकार (कृशाङ्गीङ्) एव भवति । तद्यथा —

वसन्ते पुष्पमालौघे
　द्विजानां भ्रमराणां च ।
अतिपानेन मत्ताना-
　मपि पानात्ययो न स्यात् ॥

युजोः क् पथ्या ॥ २३ ॥

अस्मिन्नेव वक्त्रनियमे अन्त्याक्षरसमीपे युजोः ककारो (विभातिक्) भवति चेत् पथ्या नाम वृत्तं भवति । तद्यथा —

दक्षिणानिलनिःश्वासो
　विनिद्रकमलेक्षणः ।
कोकिलाखिलवाग्घोषः
　कालो भाति प्रबुद्धवत् ॥

१. 'आद्यादक्षरात्' ग.
२. 'गुरुर्वा लघुर्वा' ख. ग.

विपरीतपथ्याऽयुजोः क् ॥ २४ ॥

अस्मिन्नेव वक्त्रनियमे अयुजो[1]रुभयोः[2] पादयो[3]रन्त्यात् पूर्वं ककारो (विभातिक्) भवति चेत् विपरीतपथ्या नाम वृत्तं भवति। यथा —

चलत्किसलयांशुको
भाति चूतद्रुमो रम्यः।
मञ्जरीमण्डनोज्ज्वलो
राजायते समुत्तुङ्गः॥

चपला म् ॥ २५ ॥

अस्मिन्नेव वक्त्रनियमे अयुजोः पादयोरन्त्यात् पूर्वं मकारो (नगातिम्) भवति चेत् चपला नाम वृत्तं भवति। यथा —

भात्यशोकः किसलय-
कुसुमस्तबकैः रम्यैः।
श्रियं हस्ताधरगतां
लज्जयन्निव च स्त्रीणाम् ॥

विपुला ह युजोः ॥ २६ ॥

अस्मिन्नेव वक्त्रनियमे युजोः पादयोरन्त्यात् पूर्वं (ह) लघुर्भवति चेत् विपुला नाम वृत्तं भवति। यथा —

१. 'अन्त्याक्षरसमीपे अयुजो॰' ख.
२. क. ग. omit this word.
३. ख. omits this word.

पुष्पिताः किंशुकाशोकाः
कोकिलाश्च वल्गुस्वनाः ।
बसन्तं कथयन्त्येते
विबुद्धांश्च[1] पद्माकरान् ॥

सर्वत्र सैतवस्य[2] ॥ २७ ॥

अस्मिन्नेव वक्त्रनियमे सर्वेषु पादेष्वन्त्यात् पूर्वं लघुर्भवति चेत् विपुला नाम वृत्तं भवति (सैतवस्याचार्यस्य मतेन) । यथा —

वाद्यते च पटुस्वनो
मेघदुन्दुभिरम्बरे ।
नृत्यतीव च कानने
वायुवेगवशाल्लताः ॥

तीमे च ॥ २८ ॥

अस्मिन्नेव वक्त्रनियमे सर्वेषु[3] पादेष्वन्त्यात् पूर्वं तकारः (सातवत्) ईकारश्च (धीवराश्) मकारश्च (तरतिम्) एकारश्च (तेश्रीःक्वब्) एकैकशो भवति चेत् विपुलासंज्ञितानि चत्वारि वृत्तानि भवन्ति । तत्र तकारविपुला यथा —

नित्यं न भवेत् पुरुषो
दुःखीषु सक्तो मतिमान् ।

१. 'विपुलांश्च' ख.
२. Mss. 'सैवतस्य'.
३. 'सर्वपादेषु' क. ग.

दहनाच्छस्त्राच्च विषाद्
घोरं तु स्त्रीहृदयम् ॥

ईकारविपुला यथा —

दुष्टात्मनां स्त्रीजनानां
दुष्टं वाक्यं [1]नित्यमिष्टम् ।
स्निग्धं [2]वक्तुमिष्टमेषां
[3]नैवानतिशिक्षितत्वात् ॥

मकारविपुला यथा —

दुष्टाः खलाः न सदयाः
प्रमदा दोष[4]र्हिताः ।
शीतोऽनलश्च मनुजै-
र्लोके कदाचिदपि वा ॥

एकारविपुला यथा —

बहुश्रुतः शीलान्वितः
प्रसूतो विख्याते कुले ।
लघुत्वं तु याञ्चापरः
प्रयाति लोके साम्प्रतम् ॥

इति जानाश्रय्यां छन्दोविचित्यां
विषमवृत्ताध्यायो द्वितीयः ।

---

१. Mss. 'नित्यमेवेष्टम्'.
२. Mss. 'वस्तुमेषामिष्टम्'
३. 'नैवातिशिक्षितत्वात्' ग. पाठः.
४. Mss. 'गर्हिताः'

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

द्वितीयेऽध्याये त्रिविधानि वृत्तान्यधिकृतानि । तत्र बाहुल्येन विषमवृत्तलक्षणमुक्तम् । इदानीं तावदर्धसमवृत्तमुच्यते ।

अर्धे ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । इत ऊर्ध्वं यद्वक्ष्यामस्तदर्धलक्षणमिति विज्ञेयम् । शेषमप्यर्धमनेन तुल्यलक्षणमिति पृथङ्नोच्यते ।

उपचित्रं लुरी तात्र्॥ २ ॥

उपचित्रं[2] नामार्धसमवृत्तं भवति । तस्य लुरी (कुरुतेल्, कुरुतेल्, ननुर्, धीवराश्) इत्येकः पादः, तात्र् (सातवत्, सातवत्, रौतिमयूरोत्र्) इतीतरः; द्वावेतावर्धम् । शेषमप्यर्धमनेन तुल्यलक्षणं भवति । तद्यथा —

हरिचन्दनमुत्पलयूथिका
कोकिलनेत्रनिभा मदिरा च ।
तपसो न कृशस्य फलं नृणां
रूपगुणाभ्यधिकाश्च युवत्यः ॥

द्रुतमध्या त्तौ दास् ॥ ३ ॥

१. 'उत्तरं' ख.
२. Mss. 'उपचित्रकं'

चौ (सातवत्, सातवत्, रौतिमयूरोञ्) इत्येकः पादः, दाञ् (नचरतिद्, सातवत्, रौतिमयूरोञ्) इति द्वितीयः, द्रुतमध्या नाम वृत्तं भवति । यथा—

यद्यपि शीघ्रगतिर्धनभागी
बहुधनवानपि दुःखमुपैति ।
भोगवती हि गतिर्द्रुतमध्या
नृपतिकुलेषु विशेषमुपैति ॥

वेगवती राञ् ताञ् ॥ ४ ॥

वेगवती नाम वृत्तं भवति । तस्य राञ् (ननुर्, सातवत्, रौतिमयूरोञ्,) इत्येकः पादः, ताञ् (सातवत्, सातवत्, रौतिमयूरोञ्) इति द्वितीयः । यथा —

सुकलं सुललाटकपोलं
दीर्घभुजं मधुपिङ्गलनेत्रम् ।
सुविभक्तसमुन्नतनासं
श्रीरपि वेगवती न जहाति ॥

भद्रविरट् खीङ् म्रीङ् ॥ ५ ॥

(गङ्गास्, ननुर्, धीवराश्, कृशाङ्गीङ्; नूनंसाग्, ननुर्, धीवराश्, कृशाङ्गीङ्) । यथा—

बाले! तव भाति वक्त्रमेत-
च्चार्व्यायतलोलनीलनेत्रम् ।
श्रीमच्छुभगात्रि! पुण्यगन्धं
प्रातर्भास्करबोधितं यथाब्जम् ॥

औपच्छन्दसिकजातिरियम् । लघुगुरुविन्यासविशे[1]षापेक्षया भद्रविराडिति नामनिर्देशः कृतः ।

केतुमती रीर्क्ष्क तीर्क्षु ॥ ६ ॥

(ननुर्, धीवराश्, ननुर्, कृशाङ्गीङ्; सातवत्, धीवराश्, ननुर्, कृशाङ्गीङ्) । यथा —

अतिलोमशा कुटिलकेशी
वायसजङ्घिका कृशकपोला ।
अहिता नृणां भवति कन्या
केतुमतीव दस्युजनसेना ॥

आख्यानिका बेजृ केजृ ॥ ७ ॥

(तेश्रीःक्वब्, तेश्रीःक्वब्, नदीज्, कृशाङ्गीङ्; विभातिक्, तेश्रीःक्वब्, नदीज्, कृशाङ्गीङ्) । यथा —

अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः
स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।
मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य
मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ॥

विपरीताख्यानिका केजृ बेजृ ॥ ८ ॥

(विभातिक्, तेश्रीःक्वब्, नदीज्, कृशाङ्गीङ्; तेश्रीःक्वब्, तेश्रीःक्वब्, नदीज्, कृशाङ्गीङ्) । यथा —

1. 'विशेषविन्यास' ख.

पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं
यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् ।
विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तै-
र्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥

हरिणप्लुता लुरी युरी ॥ ९ ॥

(कुरुतेल्, कुरुतेल्, नतुर्, धीवराश्; कमलिनीय्, कुरुतेल्, नतुर्, धीवराश्) । यथा—

गतिराकुलिता च्युतमुत्पलं
भ्रमति दृष्टिरसंयुतमंशुकम् ।
स्खलितं च वचो हसितोत्तरं
मदगुणैरसि चण्डि ! विभूषिता ॥

अपरवक्त्रा णै दाट् ॥ १० ॥

(जयनरवरण्, धैर्यमस्तुतेट्; नचरतिद्, सातवत्, धैर्यमस्तुतेट्) । यथा—

मरतकहासितं च यामुनं
शशिकरपाण्डुरमम्बु जाह्नवम्[1] ।
तदुभयमिदमस्तु पावनं
हरिहरयोरिव सङ्गतं वपुः ॥

वैतालीयजातिरियम् । गुरुलघुविन्यासापेक्षयात्र भेद इति ।

पुष्पिताग्रा णीड् दाश्व ॥ ११ ॥

(जयनरवरण्, धीवराश्, कुशाङ्गीड्; नचरतिद्,

1. 'मम्बुजार्णवम्' ख,

सातवत्, धीवराश्, कृशाङ्गीङ्)। यथा—

मृदुसुखपवनेन वीज्यमाना
शिथिलितबन्धनविप्रमुक्तबन्धा।
प्रविततितिमिरं समीक्ष्य कालं
कुलजवधूरिव मल्लिका जहास॥

यमवती शिशि कीको ॥ १२॥

(धीवराश्, विभातिक्, धीवराश्, विभातिक्; विभातिक्, लोलमालाष् धीवराश्, विभातिक्)। यथा—

चञ्चलायताक्षमुन्नतासितभ्रु
जपानिभाधरं प्रियङ्गुसारगौरम।
मत्प्रियामुखं विचिन्त्य विक्लबस्य
तथैव जाग्रतः प्रयान्ति रात्रयो मे॥

देवगीती पैकै कैको ॥ १३॥

(चन्द्रप्, धैर्यमस्तुतेट्, विभातिक्, धैर्यमस्तुतेट्; विभातिक्, धैयमस्तुतट्, विभातिक्, लोलमालाष्)। यथा—

भ्रातृमातृपुत्रमित्रसौहृदोपघातिकाः
कुलापवादकारिका रजस्तमोविधाज्यः।
शीलशौचशौर्यधैर्यशात्रवो मनुष्यवा-
गुराः स्त्रियो न वेत्सि येन तासु रज्यसि त्वम्॥

त्रिखा पणाणरु पणाणदु॥ १४॥

1. Mss. omit 'शौर्य'.

(जयनरवरण्, जयनरवरण्, तरतिम्, जयनरवरण्, तरतिम्, नतुर्, कुरुतेल्, जयनरवरण्, जयनरवरण् तरतिम्, जयनरवरण्, तरतिम्, नचरतिद्, कुरुतेल्)।
यथा --

विगतभयमयमनमथनसुभय-
हितवचनमुरुतरकरुणं
विविधविपुलगुणगणनिलयन-
मतिशयरुचिरतरवपुषमखिलविदम् ।
असुरसुरभुजगमनुजवरसहित-
गुणमहितमुदममरमजरं
प्रणमत मुनिवरमिह दशबलधरमिति
विपुलविमलतरवरयशसम् ॥

खञ्जा युज्ययुजि ॥ १५ ॥

इयमेव शिखा खञ्जा नाम वृत्तं भवति युजि पादे अयुजि सति । एतदुक्तं भवति--द्वितीयचतुर्थपादौ प्रथमतृतीयौ भवतश्चेत् सैव शिखा खञ्जा नाम वृत्तं भवति। दण्डकेष्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। पूर्वार्धेन पश्चिमार्धस्य साम्यादत्रोपन्यासः कृतः ॥

इति जानाश्रय्यां छन्दोविचित्यां
अर्धसमवृत्ताध्याय-
स्तृतीयः ॥

---

1. Two short syllables are missing in this pada.

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अतः परं समवृत्तावसरः । द्वितीयेऽध्याये त्रिविधानि वृत्तान्यधिकृतानि । तत्रान्यतन्त्रानुवृत्त्या विषमवृत्तलक्षणमुक्तम् । तृतीयेऽर्धसमानाम् । इदानीं समवृत्तानि वक्ष्यन्ते ।

समानि ॥ १ ॥

वृत्तानीत्यनुवर्तते । ततः समानि वृत्तानीति इयमप्यधिकृतं वेदितव्यम् ।

उक्तम् ॥ २ ॥

उक्तं नाम चतुरक्षरमाद्यं छन्दो विज्ञेयम् । अनन्तरमेव वक्ष्यमाणं समवृत्तमस्मिन् छन्दसि भवति ।

भा श्रीः ॥ ३ ॥

भा इत्येको गुरुः पादे भवति चेत् श्रीर्नामवृत्तं भवति । कथमेतदुपलभामहे सूत्रानुक्तत्वात् पादे पाद इति? । समस्तार्धयोरसम्भवात् । कथमसम्भवः? । उक्तस्य चतुरक्षरत्वादेकमक्षरं समस्तमर्धं च न भवति । यथा—

या श्रीः । सा गौः ॥

अत्रैकस्य पादस्य लक्षणमुच्यते । शेषाणां त्रयाणां पादानां तत्तुल्यत्वात् पादग्रहणमिति योऽयमाध्यायपरिसमाप्तेरिति ।

अत्युक्तम् ॥ ४ ॥

अनन्तरमेवोच्यमानं वृत्तमस्मिन् छन्दसि भवति।

साशीः ॥५॥

तस्य पादे पादे सकारो (गङ्गास्) भवति चेत् आशीर्नाम वृत्तं भवति। यथा —

शान्तिः श्लाघ्या। भूषा नृणाम् ॥

मध्यमम् ॥ ६ ॥

मध्यमं नाम द्वादशाक्षरं छन्दः।

चञ्चला शं ॥ ७ ॥

तस्य पादे पादे शकारो (वीवराश्) भवति चेत् चञ्चला नाम वृत्तं भवति। यथा —

कालहा शूलधृक्। शङ्करः पातु वः ॥

प्रतिष्ठा ॥ ८ ॥

प्रतिष्ठा नाम षोडशाक्षरं छन्दोऽधिकृतम्।

कुसुमिता य् ॥ ९ ॥

अस्य पादे पादे यकारो (कमलिनीय्) भवति चेत् कुसुमिता नाम वृत्तं भवति। यथा —

उपवने वरतनो। कुरवकाः कुसुमिताः ॥

सुप्रतिष्ठा ॥ १० ॥

सुप्रतिष्ठा नाम विंशत्यक्षरं छन्दोऽधिकृतम् ।

भामिनी ट् ॥ ११ ॥

तस्य पादे पादे टकारो (धैर्यमस्तुतेट्) भवति चेत् भामिनी नाम वृत्तं भवति । यथा —

मत्तकुञ्जरं हृष्टगोवृषम् ।
हृष्टनागरं राजते पुरम् ॥

गायत्री ॥ १२ ॥

गायत्री नाम चतुर्विंशत्यक्षरं छन्दोऽधिकृतं वेदितव्यम् ।

तनुमध्या बृ ॥ १३ ॥

तस्य पादे पादे बृ (तेश्रीःक्वब्, कृशाङ्गीड्) भवति चेत् तनुमध्या नाम वृत्तं भवति । यथा—

धन्यात्र[1] गभीरा सूक्ष्माङ्गुलकेशी ।
श्रोणीस्तनगुर्वी कन्या तनुमध्या ॥

उष्णिक् ॥ १४ ॥

उष्णिक्नामाष्टाविंशत्यक्षरं छन्दोऽधिकृतं वेदितव्यम् ।

१. Mss., 'धन्या तत्र'.

कुमारललिता जस्ग् ॥ १५ ॥

तस्य पादे पादे जकारश्चाकारश्च सकारश्च (नदीज्, तरतिम्, गङ्गास्) भवति चेत् कुमारललिता नाम वृत्तं भवति । यथा —

मृदुर्मधुरावादी प्रदानमदयुक्तः ।
शुचिः सुलभचित्तो नरो नरविशेषः ॥

सोपानं पिज् ॥ १६ ॥

(चन्द्रप्, विभातिक्, नदीज्)

यथा —

जन्ममहाम्बुनिधेस्तारयिता तु नृणाम् ।
कारुणिको भगवानस्तु गतिर्जगतः ॥

उद्यता पौ ॥ १७ ॥

(चन्द्रप्, रौतिमयूरोऽस्)

यथा —

ईश्वरः कुरुते चेत् पातकान्यखिलानि ।
तस्मिन् भक्तिनिवेशः कं गुणं नु समीक्ष्य ॥

अनुष्टुप् ॥ १८ ॥

अनुष्टुप् नाम द्वात्रिंशदक्षरं छन्दोऽधिकृतम् ।

१. Mss. 'गणङ'.

माणवकक्रीडितकं ञ्रु ॥ १९ ॥

माणवकक्रीडितकं नाम वृत्तं भवति, पादे पादे ञकारश्च उकारश्च (रौतिमयूरोञ्) कुरुतेल् भवति चेत्। यथा —

यः सततं शान्तमनाः स्यात् स कथं पानरतः।
पादरतिस्तस्य मतं माणवकक्रीडितकम् ॥

हंसरुतं तौ ॥ २० ॥

तौ (सातवत्, रौतिमयूरोञ्) इत्यक्षरविन्यासो भवति चेत् हंसरुतं नाम वृत्तं भवति। यथा —

षट्पदवृन्दविकीर्णः कोकिलनादितशाखः।
भामिनि भाति वसन्ते चूततरुः कुसुमाढ्यः ॥

पद्मिनी शीस् ॥ २१ ॥

(धीवराश्, धीवराश्, गङ्गास्)

यथा —

शीतलैरम्बुभिः स्निग्धैः पङ्कजैरुत्पलैः फुल्लैः।
षट्पदैराकुलैर्हृष्टैः पद्मिनी राजते मह्याम् ॥

बालगर्भिणी ज्ज्ज्ज् ॥ २२ ॥

(नदीज्, नदीज्, नदीज्, नदीज्)

यथा —

पुरा शरीरमन्तको भिनत्ति रोगसायकः ।
प्रसह्य जीवितक्षये शुभं महत् समाचरेत् ॥

बृहती ॥ २३ ॥

बृहती नाम षट्त्रिंशदक्षरं छन्दोऽधिकृतम् ।

भुजङ्गशिशुसृता नौ ॥ २४ ॥

(जयनरवरण्, नूनंसाग्)

यथा —

मणिहरितफलाश्चूताः ककुभसुरभयो वाताः ।
विकसितकमला वाप्यो द्रुतमभिपतितो ग्रीष्मः ॥

मणिमध्यं तुल् ॥ २५ ॥

(सातवत्, नूनंसाग्, कुरुतेल्)

यथा —

व्यायतने सम्प्रेक्ष्य शिवं पूर्णशशाङ्कः प्रीतमनाः ।
चारुतरं ते वक्त्रमिदं भामिनि लीनस्तोयधरे ॥

पङ्क्तिः ॥ २६ ॥

पङ्क्तिर्नाम चत्वारिंशदक्षरं छन्दोऽधिकृतम् ।

शुद्धविराड् सापी ॥ २७ ॥

(गङ्गास्, सातवत्, चन्द्रप्, धीवराश्)

यथा —

मध्याह्नार्कयुगोपमेक्षणा
दीप्तात्युज्ज्वलशूलधारिणी ।
क्रुद्धा सुम्भनिसुम्भसूदिनी
त्वच्छत्रूनभिहन्तु कौशिकी ॥

पणला ग्दू ॥ २८ ॥

(नूनंसाग्, नचरतिद्, नूनंसाग्)

यथा —

निःशङ्को भव खल! का तेऽहं
सम्बन्धे सति तु भवेत्कोपः ।
यस्याः स्यात्त्वयि खलु सम्बन्धः
तस्याः स्यात्प्रणयवशात्कोपः ॥

उपस्थिता प्लुरी ॥ २९ ॥

(गङ्गास्, कुरुतेल्, नतुर्, धीवराद्)

यथा —

ज्योत्स्नाप्रसराधिकपाण्डरै-
रापीतकरः कुमुदाकरैः ।
आवेदयतीव गताम्बुदां
चन्द्रः शरदं समुपस्थितः ॥

रुग्मवती ञ्नौ ॥ २० ॥

(रौतिमयूरोञ्, रौतिमयूरोञ्)

यथा —

स्तोकधनानां सम्प्रति यूनां
शोकनिदानो वाति च वायुः ।
पाटलगन्धी नित्यमनोज्ञः
कोकिलसङ्घानां मदहेतुः ॥

मयूरसारिण्यी शिष् ॥ २१ ॥

(धीवराश्, विभातिक्, लोलमालाष्)

यथा —

सक्थिरोमदन्तकेशसूक्ष्मां
पाणिपादतालुवक्त्रताम्राम् ।
तां मयूरसारिणीं तु कन्यां
यो लभेन्नरः स नन्दतीह ॥

विलासिता स्सद्स् ॥ २२ ॥

(गङ्गास्, गङ्गास्, नचरतिद्, गङ्गास्)

छत्राकारं यदि तु वराङ्गं
नेत्रे चोभे कमलदलाभे ।
वक्षः पीनं करचरणौ च
श्रीमच्चेयं विलसति तस्मिन् ॥

त्रिष्टुप् ॥ ३३ ॥

त्रिष्टुप् नाम चतुश्चत्वारिंशदक्षरं छन्दोऽधिकृतम् ।

इन्द्रवज्रा बेजृ ॥ ३४ ॥

(तेश्रीःक्वब्, तेश्रीःक्वब्, नदीज्, कृशाङ्गीङ्)

यथा —

भ्रूक्षेपमन्दैस्तनुभिस्तरङ्गैः
कादम्बपक्षैरवभिद्यमानैः ।
नद्यः शरत्सम्भृतसौकुमार्याः
कालेन बिद्या इव सम्प्रसेदुः ॥

उपेन्द्रवज्रा केजृ ॥ ३५ ॥

(विभातिक्, तेश्रीःक्वब्, नदीज्, कृशाङ्गीङ्)

यथा —

नताम्बुमांसीमलयोद्भवानां
न वारणानां .... ।
समांशयुक्तो मधुयोजितोऽयं
शुभाङ्गि धूपो रतिकेशपाशः ॥

उभयमिश्रेन्द्रमाला ॥ ३६ ॥

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राभ्यां मिश्रा इन्द्रमाला नाम वृत्तं भवति ।

सा चतुर्दशभेदा ॥ ३७ ॥

आख्यानिकाविपरीताख्यानिकाभ्यां सह अर्धसमवृत्ते द्वे व्युदस्यान्येषां द्वादशवृत्तानामुदाहरणानि वक्ष्यन्ते। यथा —

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते
पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला
द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥

असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टे-
रनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं
बाल्यात्परं साथ वयः प्रपेदे ॥

सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी
गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु ।
व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धै-
रादित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि ॥

केयासि कामिन् सहसापराद्धः
पादानतः कोपनयावधूतः ।
तस्यां करिष्यामि दृढानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥

पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनीभ्यः
स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।

१. 'क या' ग. पाठः.

लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापु-
र्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते
जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां
यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य
हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते
निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥

[1]इयत्पृथुत्वं कृशदेहयष्टे-
र्नितम्बचक्रस्य परं प्रमाणम् ।
इतीव बद्धा रशनागुणेन
श्रोणी पुनर्वृद्धिनिषेधतोऽस्याः ॥

विविक्षुरन्तः सरसीनलक्ष्म्या-
मासाद्य हंसः समुदीक्ष्य वप्रम् ।
सस्मार नूनं दृढकौञ्चकुञ्ज-
भागच्छिदो भार्गवमार्गणस्य ॥

१. "तथाहृतं तस्य तया पृथुत्वं यथा भवन्मध्यमतिक्षयिष्णु ।
इतीव बद्ध्वा रशनागुणेन श्रोणी पुनर्वृद्धिनिषेधहेतोः ॥ "
इति मुद्रितपाठः । (जानकीहरणम् १-१०)

प्राकारमभ्रंलिहशृङ्गकोटि-
मपारमुल्लङ्घयितुं पुरस्तात् ।
यत्रारुणः संहृतवाहरश्मि-
स्तिर्यग्विधत्ते रथमुष्णधाम्नः ॥

आसीदयं चन्द्रमसो विशेष-
स्त्वद्वक्त्रचन्द्रस्य च भासुरस्य ।
बभार[1] पूर्वः सकलङ्कमङ्गं
तस्यैव नेत्रद्वितयं द्वितीयः ॥

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥

सङ्ग्रहश्लोकः —

अर्धेन मिश्राः षट् भेदाः पादेनाष्टौ द्वयोः क्रमात्
इन्द्रमालाविभागेन सर्वास्तास्तु चतुर्दश ॥

दोधकं ताञ् ॥ ३८ ॥

(सातवत्, सातबत्, रौतिमयूरोञ्)

१. "बिभर्ति पूर्वः सकलं कुरङ्गं" इति मुद्रितपाठः
(जानकीहरणम् १-१७.)

यथा —

यानि[1] वहन्त्यतिवर्षहतानि
व्याकुलकेसरपर्णमधूनि ।
षट्चरणा अपि तानि विसृज्य
स्फीतमधूनि न यानि विशन्ति ॥

शालिनी गेस्त्र नी ॥ ३९ ॥

(नूनंसाग् , तेश्रीःकब् , गङ्गास् , कृशाङ्गीङ्)

यथा —

स्निग्धच्छाया सुप्रसन्नायताक्षी
पीनश्रोणी दक्षिणावर्तनाभिः ।
संक्षिप्तांसा नातिरोमा नताङ्गी
कन्या धन्या नन्दिनी बान्धवानाम् ॥

वातोर्मिमाला गास्त्र नी ॥ ४० ॥

(नूनंसाग् , सातवत , गङ्गास् , कृशाङ्गीङ्)

यथा —

हस्ते वक्रं परुषा भीरु! केशा
वासः क्लिष्टं मलिनं तेऽद्य गात्रम् ।
नेत्रे शुक्ले त्वधरो रागहीनः
चिन्ताशून्यं हृदयं मां दहन्ति ॥

१. 'नि भवन्त्य' ग.

भ्रमरविलसिता गारु नी ॥ ४१ ॥

(नूनंसाग् , सातवत्, ननुर् , कुरुतेल्)

यथा —

मुक्ताः केशाः प्रविरलकुसुमाः
कर्णासक्तं कुवलयमसितम् ।
वासश्चैकं शशरुधिरनिभं
वेषस्तेऽयं मृगयति रमणम् ॥

रथोद्धता रनौ ॥ ४२ ॥

(धीवराश् , तरतिम्, धैर्यमस्तुतेट्)

यथा —

व्योममध्यगतदीप्तमण्डलः
प्रस्फुरत्करविकीर्णमण्डलः ।
गां दिधक्षुरिव चोग्रमण्डलः
साम्प्रतं रविरुदीर्णमण्डलः ॥

स्वागता रनौ ॥ ४३ ॥

(धीवराश् , तरतिम् , रौतिमयूरोत्र्)

यथा —

स्निग्धदन्तमसितायतनेत्रं
चारुपीनशुकतुण्डनिभोष्ठम् ।
वक्त्रमेतदसितं विनतभ्रु
प्रेक्ष्य को हि मनुजः स्ववशः स्यात् ॥

वृत्ताङ्गी णुस् ॥ ४४ ॥

(जयनरवरण् , कुरुतेल् , गाङ्गस्)

यथा —

शयनमृदितवपुरुत्सूर्ये
चपलहृदय! किमसि प्राप्तः ।
प्रसर लघुतरमयं जात-
स्तव च मम च न कथा युक्ता ॥

श्येनी शिट् ॥ ४५ ॥

(धीवराश् , विभातिक्, धैर्यमस्तुतेट्)

यथा —

गम्यतां यथेष्टमेष तेऽञ्जलि-
स्त्वां चिकित्सितुं कुतो मनोरथः ।
तस्य ते गृहीतरोषया मया
पादताडितस्य दौत्यमागतम् ॥

सङ्गता कुजी ॥ ४६ ॥

(विभातिक् , कुरुतेल् , नदीज् , धीवराश्)

यथा —

मही हरितशाड्वलैरावृता
घनैरुरुभिराकुलाः पर्वताः ।
जलौघहततीरजाः सिन्धवः
प्रिये! घनसमागमो वर्त्तते ॥

जगती ॥ ४७ ॥

जगती नामाष्टचत्वारिंशदक्षरं छन्दोऽधिकृतम् ।

वंशस्थं केकी ॥ ४८ ॥

(विभातिक्, तेश्रीःक्वब्, विभातिक्, धीवराश्)

यथा —

तवास्य नीलोत्पलपत्रचक्षुषो
मुखस्य तद्रेणुसमानगन्धिनः ।
प्रसन्नचन्द्रप्रियदर्शनस्य मा-
मदर्शनं भामिनि केर्शयिष्यति[1] ॥

इन्द्रवंशा बेकी ॥ ४९ ॥

(तेश्रीःकब्, तेश्रीःकब्, बिभातिक्, धीवराश्)

यथा —

लुब्धाः शठा नैकृतिका गुणद्विषः
कामातुराः स्वार्थपरा दुरासदाः ।
वर्ज्या नराः सद्भिरुदीरिता हि ते
त्वपीन्द्रवंशप्रभवो गुणप्रियैः ॥

तोटकं[2] लुलु ॥ ५० ॥

(कुरुतेल्, कुरुतेल्, कुरुतेल्, कुरुतेल्)

1. 'दर्शयिष्यति' ख.
2. 'तोटकं' ख.

यथा —

ध्रुवमस्ति हि कन्दुक ! ते हृदयं
प्रमदास्तनसङ्गमलुब्ध इव[1] ।
वनिताकरतामरसाभिहतः
पतितः पतितः पुनरुत्पतसि ॥

पुटो णूङ् नृ ॥ ५१ ॥

(जयनरवरण् , नूनंसाग्, कृशाङ्गीङ्)

यथा —

उपवनसलिलानां बालपद्मैः
भ्रमरमधुकराणां कण्ठनादैः ।
मदनमदविलासैश्चाङ्गनानां
जनयति चतुरत्वं पुष्पमासः ॥

जलोद्धतगतिः कुकु नू ॥ ५२ ॥

(विभातिक्, कुरुतेल्, विभातिक् , कुरुतेल्)

यथा —

भ्रमन्ति हरिणास्तृषापरिगता
न[2] भान्ति गिरयोऽपि शुष्कतरवः ।
दवाग्न्युपगमैर्मषीकृततृणां
पुनर्दहति गां पटुर्दिनकरः ॥

१. 'धियः' क.
२. 'विभान्ति' क.

कुसुमविचित्रा मृमृ नू ॥ ५३ ॥

(तरतिम्, कृशाङ्गीङ्, तरतिम्, कृशाङ्गीङ्)

यथा —

खमिव सतारं कुसुमविकीर्णं
सलिलमगाधं शशिनिभवक्त्रम् ।
वियति शशाङ्कं विपुलतराक्षी
जलपिहिताङ्गी जयति तरन्ती ॥

भुजङ्गप्रयातं ङृङृ नू ॥ ५४ ॥

(कृशाङ्गीङ्, कृशाङ्गीङ्, कृशाङ्गीङ्, कृशाङ्गीङ्)

यथा —

प्रहृष्टो महेन्द्रः प्रनष्टो निदाघः
प्रविष्टोऽन्यपुष्टः प्रहृष्टा भुजङ्गाः ।
जलार्द्रा गिरीन्द्रा मदार्द्रा गजेन्द्राः
सदर्पा वृषेन्द्रा विवैरा नरेन्द्राः ॥

प्रतिमाक्षरा लिलु ॥ ५५ ॥

(कुरुतेल् , विभातिक्, कुरुतेल्, कुरुतेल्)

यथा —

मदमानमोहभुजंगीवलयं[1]
प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।
क ईवाश्रयेदभिमुखं[2] विलयं
बहुदुःखतीव्रनिलयं निलयम् ॥

१. 'जगाव' ख. ग.
२. 'इहाभ' क.

द्रुतविलम्बितं माती ॥ ५६ ॥

(तरतिम् , सातवत्, सातवत्, धीवराश्)

यथा —

उपगतापि करं परिवादिनी
न वदति श्रवणीयविवादिता ।
पुरुष एव हि वादयते प्रियां
परभृतीमिव चूतनवाङ्कुरः ॥

वैश्वदेवी गूजो नु ॥ ५७ ॥

(नूनंसाग् , नूनंसाग् , नदीज् , लोलमालाष्)

यथा —

वेगादायान्तीं वीक्ष्य केशान्तलीनां
पङ्क्तिं मुग्धानां कूजतां षट्पदानाम् ।
लम्बः सुन्दर्या किञ्चिदाकेकराक्ष्या
त्रासान्निष्कृष्य त्यज्यते कर्णपूरः ॥

नवमालिनी मितृ ॥ ५८ ॥

(तरातिम्, विभातिक् , सातवत् , कृशाङ्गीङ्)

यथा —

निपतितमाल्यमाकुलितकेशं
विरहितमत्तमण्डलकपोलम् ।

1. 'भृताम्' ब.

सखि ! विगतोष्ठरागमपनिद्रं
कथयति ते वपुः करविमर्दम् ॥

प्रमुदितवदना णौश्‌ ॥ ५९ ॥

(जयनरवरण्, धीवराश्, धीवराश्)

यथा —

अविदितविभवा क्षुधा व्याधयः
प्रतिदिनभयदा तथोग्रा जरा ।
अपरिमितजवो यमोऽप्यन्तरे
शुभमिह किममुत्र मित्रं विना ॥

सौदामिनी गाल्‌ नी ॥ ६० ॥

(नूनंसाग्, सातवत्, कुरुतेल्, नूनंसाग्)

यथा —

नागायन्ते मदजलधाराः शैलाः
शैलायन्ते दिशि दिशि नीला मेघाः ।
मेघायन्ते व्युपहतरूपास्तारा-
स्तारायन्ते दिशि दिशि सौदामिन्यः ॥

अतिजगती ॥ ६१ ॥

अतिजगती नाम द्विपञ्चाशदक्षरं छन्दः ।

प्रहर्षिणी गको नि ॥ ६२ ॥

(नूनंसाग्, तरातिम्, विभातिक्, लोलमालाष्)

यथा —

तन्मित्रं त्यजति विपत्सु यन्न मित्रं
तज्ज्ञानं प्रशमकरं यदिन्द्रियाणाम् ।
यः पैत्रीं धुरमवलम्बते स पुत्रः
सा भार्या पतिहृदयप्रहर्षिणी या ॥

रुचिरा क्त्रै नी ॥ ६३ ॥

(विभातिक्, सातवत्, ननुर्, धैर्यमस्तुतेट्)

यथा —

ततः शिवं कुसुमितबालपादपं
परिभ्रमत्प्रमुदितमत्तकोकिलम् ।
निपानवत्सकमलचारुदीर्घिकं
ददर्श तद्वनमिव नन्दनं वनम् ॥

मत्तमयूरो गेजौ ॥ ६४ ॥

(नूनंसाग्, तेश्रीःक्वब्, नदीज्, रौतिमयूरोश्)

यथा —

वातोद्धूतैः कोमलकैः पल्लवहस्तैः
पद्मौघानां संवरणं कर्तुमशक्ता ।
गन्धद्रव्यैः षट्पदचोरैः ह्रियमाणैः
कोकूयन्ते कोकिलनादैः सहकाराः ॥

नन्दिनी लिरै ॥ ६५ ॥

(कुरुतेल्, विभातिक्, ननुर्, धैर्यमस्तुतेट्)

१. 'विभातवत्' क. ग.
२. बुद्धचरित अ०.३. श्लो०. ६४.

यथा —

शयनोत्थितस्य शिवमादधातु ते
मकरालये तिमिविवर्तिताम्भसि ।
वपुरिन्द्रनीलमणिभङ्गसन्निभं
पुरुषस्य शेषशयनाधिशायिनः ॥

भद्रा गादू नी ॥ ६६ ॥
(नूनंसाग् , सातवत् , नचरतिद्, नूनंसाग्)

यथा—

इत्येवं द्वौ द्विषि समवयुतौ कृत्वा
पञ्चोपायैर्ग्रहणविधिरयं प्रोक्तः ।
अस्मादूर्ध्वं वशमुपनयितुं नागान्
कर्मस्कन्धेष्वय भृषिविहितो मार्गः ॥

शक्वरी ॥ ६७ ॥
शक्वरी नाम षट्पञ्चाशदक्षरं छन्दः ।

असम्बाधा सूणू नु ॥ ६८ ॥
(गङ्गास् , नूनंसाग् , जयनरवरण्, नूनंसाग्)

यथा—

हस्तावष्टब्धं मुखमिदमनलङ्कारं
सास्रे संरक्ते भ्रुकुटिविरहिते नेत्रे ।
स्वैरं चासीना प्रवदसि न च मा किञ्चिद्
भावः कस्तेऽयं सुतनु! मयि चिरप्राप्ते ॥

१. 'भद्रि' क.

अपराजिता ग्नौ रौ न्‍ ॥ ६९ ॥

(जयनरवरण् , धावराश् , ननुर् , धीवराश्)

यथा—

अनिभृतनयनं सविभ्रममाननं
कृशदशनपदं स्तनद्वयमुन्नतम् ।
प्रशिथिलरशनं महज्जघनं च ते
सुतनु ने किमलङ्करिष्यसि मण्डनम् ॥

प्रहरणगलिता द्नौ भ्नौ न्‍ ॥ ७० ॥

(नचरातिद् , कुरुतेल्, नचरातिद् , कुरुतेल्)

यथा—

अनिभृतरुदितं स्मितमिव हसवाग्
जलगुरुनयनं शुभवशागतवत ।
परिभवभवनं भवति च नियतं
यदुपहतमतिस्तदिदमिह घटे ॥

वसन्ततिलकम् ताजिज्ग् ॥ ७१ ॥

(तिश्रीःक्वव् , सातवत् , विभातिक् , विभातिक् ,
गङ्गास्)

यथा—

पश्य भ्रुवोर्गतिमिहाप्यनुसर्तुमिच्छ-
न्नेतद्विभाति नयनद्वयमायताक्ष्याः ।
श्रोणीपयोधरगतां गुरुतां च बिभ्र-
ज्जिज्ञासया तुलयतीव हि मध्यमस्याः ॥

१, क. ग. omit this word.

इन्दुमुखी सैतवस्य ॥ ७२ ॥

इदमेव वसन्ततिलकमिन्दुमुखी नाम वृत्तं भवति [1] सैतवस्याचार्यस्य मतेन ।

सिंहोन्नता काश्यपस्य ॥ ७३ ॥

इदमेव वसन्ततिलकं सिंहोन्नता नाम वृत्तं भवति काश्यपस्याचार्यस्य मतेन ।

विलासिनी तिलस् ॥ ७४ ॥

(सातवत, विभातिक्, कुरुतेल्, तरतिम्, गङ्गास्)

यथा--

कुञ्जरकरोद्धपभुजाननमनूनं
मन्दरशिलातलसमोरसमुदारम् ।
अञ्जननिभैकरुहकुञ्चितसुकेशं
तं जिनमहं जितकलिं सुगत मीडे ॥

अतिशक्वरी ॥ ७५ ॥

अतिशक्वरी नाम षष्ठ्यक्षरं छन्दः ।

चन्द्रावर्त्ता णणु ॥ ७६ ॥

(जयनरवरण्, जयनरवरण्, कुरुतल्)

यथा—

अतिरुचिरसममसितघनोचिकुरं
विकसितकमलदलरुचिमदधरम् ।
तव रुचिरमुखकमलमिदमसितं
जनयाति सुतनु ! मम मदनमतुलम् ॥

१. Mss. सैवतस्य.
२. Mss. omit 'चिकुर'
३. Mss. omit 'रुचिर'

माला नू सैव ॥ ७७ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता षष्ठेऽक्षरे यतिश्चेन्माला नाम वृत्तं भवति । यथा—

शशिनिभमुखि ! तव भवतु सह मया
कतकरुचिरतनु ! तनुरपि कलहः ।
तव च रमणि ! किमपरिचित इव मां
समसितदति परुषयति परिजनः ॥

मणिगुणनिकरो नृ ॥ ७८ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता अष्टमेऽक्षरे यतिर्भवति चेत् मणिगुणनिकरो नाम वृत्तं भवति । यथा—

कमलरुचिरमुखि ! गुणयसि सुभृशं
त्वमसि रमणि ! मयि सुशिथिलहृदयम् ।
कमलरुचिरतनु ! किमिदमसदृशं
विमलशिखरदति ! वद यदपकृतम् ॥

मालिनी णुङ् नृ ॥ ७९ ॥

(जयनरवरण्, नूनंसाग्, कृशाङ्गीङ्, कृशाङ्गीङ्)

यथा—

परभृतकुलनीलाः पर्वतोत्तुङ्गशृङ्गाः
स्फुरदुरुतरविद्युज्जङ्गपिङ्गाङ्गरागाः ।
पटहमधुरमन्द्रध्वानिनः सेन्द्रचापा
निखिलमनिलमार्गं नीरदाः छादयन्ति ॥

अष्टिः ॥ ८० ॥

अष्टिर्नाम चतुःषष्ट्यक्षरं छन्दः ।

ऋषभगजविलसिता तदिल् नृ ॥ ८१ ॥

सातवत् , धीवराश् , नचरातिद्, तरतिम् , कुरुतेल्)

यथा—

एष सरः प्रसन्नमनवरतखगरुतं
पद्मकृतोत्तरीयमुभयतटरुहवनम् ।
यूथपतिर्विहर्तुमभिपतति दिनकरो-
प्युद्धतपांसुरूक्षमपनयति गजकुलम् ॥

ललना पाणज्र् नृ ॥ ८२ ॥

(चन्द्रप् , सातवत् , जयनरवरण् , तरातिम् ॥
नदीज्)

यथा—

चारु भीरु ! निशितशुभसितसमदशनं
लोकलोचनहरमभिनवकमलनिभम् ।
भाति भामिनि ! तव कुवलयदलनयनं
सुनसुभ्रु वदनमतिशुभमिदममलम् ।

चन्द्रलेखा दीमीश् ॥ ८३ ॥

(नचरतिद्, धीवराश्, तरातिम्, धीवराश्, धीवराश्)

यथा —

सर इव यं श्रिताघ निलयं स्फुरत्पद्मकं
जरयति यस्य च स्तुतिपरो विषं पद्मकम् ।

तमचलभेदनिस्सृतमनःशिलाकुङ्कुमं
नमत दधानमायतविषाणशंकुङ्कुमम् ॥

अत्यष्टिः ॥ ८४ ॥

अत्यष्टिर्नामाष्टषष्ट्यक्षरं छन्दः ।

हरिणी म्लू श्री नूनी ॥ ८५ ॥

(तरतिम्, कुरुतेल्, नूनंसाग्, धीवराश्, ननुर्, धीवराश्)

यथा —

स्फुरदुरुघनच्छत्राभोगः स्फुटश्वसनध्वनिः
सविषविषमो दंष्ट्राटोपश्चलद्विषमेक्षणः ।
विवृतदर्शनश्चण्डाजिह्वो दिधक्षुरुपागतो
भुजगपतिरत्युग्रक्रोधो मुने ! शमितस्त्वया ॥

शिखरिणी कूम्लाज् ॥ ८६ ॥

(कुशाङ्गीङ्, नूनंसाग्, तरतिम्, कुरुतेल्, सातवत, नदीज्)

यथा —

न वक्त्रं संरम्भादधरमणिसन्दंशकलुषं
न बाहुर्निष्कृष्टस्फुरदसिमयूखैरनुसृतः ।
शरीरं नाकर्णस्थितशरधनुर्मण्डलगतं
स भग्नश्चानङ्गो जयति विधिपूर्वो भगवतः ॥

पृथ्वी क्लृज् म्शी ॥ ८७ ॥

(विभातिक्, कुरुतेल्, नदीज्, तरतिम्, धीवराश्, धीवराश्)

यथा —

असम्भृतपयोधराममलचन्द्रसौम्याननां
श्रमेण महताऽऽगतो मदनबाणवेगातुरः ।
परिष्वजति पीडितं रहसि यः प्रसुप्तां प्रियां
मृतोऽपि स न बन्धुभिः समनुशोचनीयो नरः ॥

वंशपत्रपतितं तीमारु नू ॥ ८८ ॥

(सातवत्, धीवराश्, तरातिम्, सातवत्, ननुर्, कुरुतेल्)

यथा —

पुष्पसमुज्ज्वलाः कुरवका नदति परभृतः
कान्तमशोकपुष्पहसितं चलति किसलयः ।
चूतसुगन्धयश्च विपिने भ्रमररुतवहाः
सम्प्रति काननेषु सधनुर्विचरति मदनः ॥

मन्दाक्रान्ता सेरुशो नीनूँ ॥ ८९ ॥

(गङ्गास्, तेश्रीःक्वब्, ननुर्, कुरुतेल्, धीवराश्, लोलमालाष्)

यथा —

बाला तन्वी मृदुरियमिति त्यज्यतामत्र शङ्का
दृष्टा नैव भ्रमरभरतो मञ्जरी भज्यमाना ।
तस्माद्देषा रहसि भवता निर्दयं पीडनीया
मन्दाक्रान्ता विसृजति रसं नेक्षुयष्टिः समस्तम् ॥

धृतिः ॥ ९० ॥

१. 'भवता म' क. ख.

धृतिर्नाम द्विसप्तत्यक्षरं छन्दः ।

कुसुमितलता स्तायूशो नु ॥ ९१ ॥

(गङ्गास् , गङ्गास् , सातवल् , कमलिनीय् , धीव-
राश् , लोलमालाष्)

यथा —

आमोदामत्तोद्भ्रमरनयना प्रस्फुरत्पल्लवोष्ठी
पुष्पव्यापाण्डुः परभृतरुतव्यक्तरक्तप्रगीता ।
नृत्तोत्क्षिप्तांसा प्रचलितकरा भाति कान्तेव मत्ता
वायुव्याघूर्णा कुसुमितलतावेल्लिता चूतयष्टिः ॥

अतिधृतिः ॥ ९२ ॥

अतिधृतिर्नाम षट्सप्तत्यक्षरं छन्दः ।

शार्दूलविक्रीडितं गुकुस्तज् नौ ॥ ९३ ॥

यथा—

(नूनंसाग् , कुरुतेल् , विभातिक् , कुरुतेल् ,
गङ्गास् , कृशाङ्गीङ् , नदीज्)

यस्यां मत्तवरेभकुम्भदलनस्थूलप्रहारा रणे
वीराः संहतदन्तिदन्तकषणक्षुण्णोरुवक्षःस्थलाः ।
बद्धाच्छादसिधेनुसत्कटितटा रम्योज्ज्वलद्भूषणा
राजद्वारमुपागता विदधते शार्दूलविक्रीडितम् ॥

वायुवेगा गुकुदु नौ ॥ ९४ ॥

(नूनंसाग् , कुरुतेल् , विभातिक् , कुरुतेल् , नच-
रतिद् , कुरुतेल्)

यथा —

नीलैर्विद्युदलङ्कृतोरुशिखरैर्विपुलजलधरै-
व्योंम छन्नमुदारधीरनिनदैः क्षरदमृतलवैः ।
केकारावमिदं विमुञ्चति मुदा भुजगरिपुकुलं
सम्प्राप्ते जलदागमेऽतिशिशिरो विचरति[1] पवनः ॥

कृतिः ॥ ९५ ॥

कृतिर्नामाशीत्यक्षरं छन्दः ।

सुवदना स्स्तृणूद्द नृन्त् ॥ ९६ ॥

यथा —

(गङ्गास् , गङ्गास् , कृशाङ्गीङ्, जयनखरण् , नूनंसाग् , नचरातिद्)

तत्पीतं हन्ति संज्ञां कलुषयति वचो बुद्धिं भ्रमयति
ह्रीधर्मौ प्रच्छिनत्ति स्मृतिमपहरति द्वेषं जनयति ।
मुष्णाति प्रीतिमग्र्यां मलिनयति कुलं वृत्तं तुलयति
तन्मोहात्पानसंज्ञं यदि पिबति नरो मृत्युं स पिबति ॥

वृत्तं शिशिशिप् ॥ ९७ ॥

(धीवराश् , विभातिक् , धीवराश् , विभातिक्, धीवराश् , विभातिक्, चन्द्रप्)

यथा —

पुष्पपल्लवोज्ज्वलेषु पद्मषण्डमण्डितेषु मत्तकोकि-
लालिवृन्दकूजितेषु सार्धमेव माधवेन यो जघान ।
मीनशत्रुमायतेन मायतेन सायकेन सन्नताङ्गि
सज्यचापबाणपाणिरब्जचारुलोचने ससम्भ्रमीव ॥

1. Mss. 'विरचति'

प्रकृतिः ॥ ९८ ॥

प्रकृतिर्नाम चतुरशीत्यक्षरं छन्दः ।

स्रग्धरा गोदुशो नृन् ॥ ९९ ॥

(नूनंसाग्, लोलमालाष्, नचरातिद्, कुरुतेल्, धीवराश्, लोलमालाष्)

यथा —

दन्ताग्रप्रोतचञ्चुद्युतिदनुतनयासृग्वसादिग्धदेहो
यो भात्याजौ प्रधावद्व्रजतगिरिरिवावाससन्ध्याभ्रलेखः ।
सोऽव्यादैरावतो वः स्वकटघटतटप्रक्षरद्दानधारा-
स्वादोन्मत्तप्रहृष्टभ्रमरगुमुगुमारावकोलाहलास्यैः ॥

आकृतिः ॥ १०० ॥

आकृतिर्नामाष्टाशीत्यक्षरं छन्दः ।

मद्रकम् तीयिल्कु नै ॥ १०१ ॥

(सातवत्, धीवराश्, कमलिनीय्, विभातिक्, कुरुतेल् विभातिक्, कुरुतेल्)

यथा —

मृत्युपरायणे परमदुर्बले जगति तोयबुद्बुदसमे
व्याधिजरात्मके व्यसनभाजने रुदितशोकशल्यविहते

१. 'चञ्चद्द्युति' ख. ग.
२. 'हृष्यद्भ्र' ख.
३. 'लाल्य:' क, 'लाव्यः' ख.

क्रन्दितमूर्ध्वभोजवसिनिम्नधीरिह च यत्र नोभयत्र शतं
तत्र गतव्यथो विषयगोचरः शमयसीन्द्रियाणि नः ॥

अस्यैव ने पिङ्गळस्य ॥ १०२ ॥

अस्यैव मद्रकस्य दशमेऽक्षरे यतिर्भवति पिङ्गळस्याचार्यस्य मतेन ।

निकृतिः ॥ १०३ ॥

निकृतिर्नाम द्विनवत्यक्षरं छन्दः ।

अश्वललितं दीयिल्कु ने ॥ १०४ ॥

(नचरतिद्, धीवराश्, कमलिनीय्, विभातिक्-कुरुतेल्, विभातिक्, कुरुतेल्)

यथा —

मरतकशैलभित्तिसदृशोर्मिपातचलितप्रवाळविटप-
प्रकुपितभीमनक्रमकरक्षुतक्षुभितवारिवारणझषः ।
विविधविकीर्णरत्नकिरणातपच्छुरितनिर्मलोदरजलं
सजलपयोदगर्जितरवं स पालयतु वः कुलं जलनिधिः ॥

मत्ताक्रीडा स्गूण्णु नॄ ॥ १०५ ॥

(गङ्गास्, नूनंसाग्, नूनंसाग्: जयनखरण्, जयनखरण्, कुरुतेल्)

1. The latter half of this verse is defective in the Mss., and the third foot has one short syllable more and the fourth two short syllables less.

यथा—

विद्युन्नद्धं खं नष्टार्कं समुर-
पतिधनुरुपनतजलधरं
शष्पश्यामा रम्याः शैलाः द्रुत-
मुपलविवरनिपतितसलिलाः ।
वृक्षाकम्पो वायुश्चण्डः परिप-
तनशिशिरजलपृषतयुतः
फेनैः शुक्लैः कीर्णा नद्यो नव-
सलिलविसरसंमुपहततटाः ॥[1]

सङ्कृतिः ॥ १०६ ॥

सङ्कृतिर्नाम षण्णवत्यक्षरं छन्दः ।

तन्वी तेमुतादृस् नुनृ ॥ १०६ ॥

(सातवत्, तेश्रीःक्वब्, तरतिम्, कुरुतेल्, सातवत्, सातवत्, नचरतिद्, गङ्गास्)

यथा—

कामवशार्त्तस्तव सखि ! रमणः
सम्प्रति शुष्यति निशि शशिपादै-
र्विह्वलगात्रः प्रपतति शयने
निःश्वसिताकुलविगलितधैर्यः ।

१. 'समुपहत' ख. ग.

प्राञ्जलिनोक्तः प्रणमितशिरसा
साध्ववधारय रमणवचस्त्वं
मा तव कोपोज्ज्वलवररिपुहा
धक्ष्यति मामिति कथयति तन्वी ॥

मेघमाला णीशीश्शी ॥ १०७ ॥

(जयनरवरण्, धीवराश्, धीवराश्, धीवराश्, धीवराश्, धीवराश्, धीवराश्)

यथा —

चलकिसलयशोभिताशोकसाल-
प्रियालाम्रपुन्नागनागादिभि-
स्तरुभिरुरुभिरुज्ज्वलैर्मत्तपुं-
स्कोकिलोन्मादितैर्भूषितं काननम् ।
विकसितकमलोत्पलामोदग-
न्धोत्कटो वात्ययं दाक्षिणात्योऽनिलः
तव सुतनु समागतः कामसन्दी-
पनः काल एष प्रियः[1] सुन्दरि ॥

अभिकृतिः ॥ १०९ ॥

अभिकृतिर्नाम शताक्षरं छन्दः ।

क्रौञ्चीपदा ञौण्णु नुन् ॥ ११० ॥

(रौतिमयूरोत्र्, रौतिमयूरोत्र्, जयनरवरण्, जयनरवरण्, कुरुतेल्)

१ 'प्रिये इ' ग.

जलदाख्यस्य दण्डकस्य मध्ये दकारवृद्ध्या यथाक्रमं मेघः पिपीलिका पणवः करभः ललितामिति एते पञ्च दण्डकानि भवन्ति। एतदुक्तं भवति—जलदस्यैकः पादः त्रिंशदक्षरः, मेघस्य चतुस्त्रिंशदक्षरः, पिपीलिकाया अष्टत्रिंशदक्षरः, पणवस्य द्विचत्वारिंशदक्षरः, करभस्य षड्चत्वारिंशदक्षरः, ललितस्य पञ्चाशदक्षरः। एवं षट् दण्डका भवन्ति। तेषामन्त्यस्योदाहरणम्—

येन प्रांशुं क्रौञ्चस्याग्रं मणिकनकविमलनवरजत-
पटलहरवृषभसकलशशिकिरणकुमुदसदृशं
सिताम्बुजसन्निभम्
भिन्नं शक्त्या लीलावत्यास्तटविटपकुटचसितपन-
सतिमिशधवखदिरतिलकतरुगहनललित-
शिखरं लतागृहसङ्कटम्।
क्रीडाभूमिर्गन्धर्वाणां गजगवयमहिषरुरुपृषतशरभ-
मृगमिथुनपरमबहुविविधशकुनिचरितं
विपद्[1]द्रुतकिन्नरम्
सोऽरीन् वोऽद्भिर्देवो रोषात्तृषित इव पिबतु दहन इव
दहतु पवन इव वहतु तरुणरविसदृश-
वदनो मयूरवरध्वजः॥

तदधिको निचितः॥ ११७॥

तेभ्योऽधिकस्तज्जातीयो निचिताख्यो दण्डको भवति।

[1] Mss. विप्रद्रुत

चण्डवृष्टिप्रयातो णीश्शीश्शी ॥ ११८ ॥

चण्डवृष्टिप्रयातो नाम दण्डको भवति प्रतिपादं णीश्शीश्शी (जयनरवरण्, धीवराश्, धीवराश्, धीवराश्, धीवराश् ,धीवराश् , धीवराश्, धीवराश्) इत्यक्षरविन्यासो भवति चेत् । यथा—

मुदितजनपदाकुला[1] स्फीतसस्याकुला
भूतधात्री भवन्तं समभ्यर्चति
द्विरदकरविलुप्तहिन्तालतालीवनास्त्वां
नमस्यन्ति विन्ध्यादयः पर्वताः ।
स्फुटितविमलशुक्तिनिर्गीर्णमुक्ताफलै-
रूर्मिहस्तैर्नमस्यन्ति वः सागराः
मुदितजनपदैस्समाकीर्णकूलाश्च ते कीर्त-
यिष्यन्ति वर्णं महानिम्नगाः ॥

श्वृद्ध्यार्णवा-र्ण-प्लव-व्याल-जीमूत-लीलकरोद्दामासिंह-समुद्र-भुजङ्गाः ॥ ११९ ॥

चण्डवृष्टिप्रयाताख्यस्य दण्डकस्य पादे पादे क्रमशः शकार(धीवराश्) वृद्ध्या अर्णवः, अर्णः, प्लवः, व्यालः, जीमूतः, लीलाकरः , उद्दामा , सिंहः , समुद्रः , भुजङ्गः , इत्येते दश दण्डका भवन्ति । तत्रार्णवस्य पादे णकारात् परतः अष्टौ शकारा भवन्ति , अर्णस्य नव, प्लवस्य दश , व्यालस्य एकादश , जीमूतस्य द्वादश, लीलाकरस्य त्रयो-

1. Mss. 'पदा समाकीर्ण'

दश, उद्दाम्नश्चतुर्दश, सिंहस्य पञ्चदश, समुद्रस्य षोडश भुजङ्गस्य सप्तदश। एवमेते च दश दण्डका भवन्ति।

शेषाः प्रचिताः ॥ १२० ॥

उक्तेभ्यो दण्डकेभ्यः शकारवृद्ध्या येऽधिका दण्डकाः प्रचिता नाम ते भवन्ति। येषां पादे-पादे अष्टादश एकोन विंशतिः ततोऽधिका वा शकारवृद्ध्या भवेयुश्चेत्त एव शेषाः प्रचिताख्या दण्डका भवन्तीति। तत्रार्णवो यथा—

पर इह न करिष्यति त्वन्निमित्तं शुभं नापि चान्यैः
कृतं लभ्यते स्वश्रमो भुज्यते।
न च भवति कृतस्य नाशो न चैवाकृतस्यागमो
विद्यते बीजमुप्त्वा फलं प्राप्यते।
कृतमिति हृदयेन तुष्टेन मृत्युः सुखं दृश्यते न
ह्यकृत्वा भवेत्स्वस्ति तस्मिन् भवे
कुरु कुशलमलं प्रमादेन गृह्णीष्व दीपं प्रवेष्टव्यमेके-
न दीर्घं ह्यनन्तं तमः॥

अर्णो यथा —

शरणमनलसूर्यवायुप्रतीघातनष्टार्जवं तर्षमाच्छेत्तुमन्नं
क्षुधं शौचमार्गं मलं
वसनमपि शरीरकौपीनदोषप्रतिच्छादनार्थं गतिक्ले-
शनाशाय यानादयो विस्तराः।
शिशिरशमनमुष्णमुष्णप्रणाशाय शीतो विधिर्गात्र-
विश्रान्तिहेतोश्च शय्यासनापाश्रयाः

पुरुषगुणमिमं परित्रातुमाचैश्चिकित्सेयमारभ्यते यत्र
भोगार्थसंज्ञा नृणां जायते ॥

प्लवो यथा —

जलनिधिवसनापि भूर्यस्य तस्यैक एवाधिवासः पुरं
तत्र चैकं गृहं तद्गृहे चैक एवालयो
निवसनयुगमेकमेवात्मकौपीनशाट्यर्थमेकैव[1] शाला-
निवृत्तिप्रवृत्त्योस्तु[2] तत्सर्वथा मुक्तभावः सुखम्[3] ॥

शेषाणामुदाहरणानि ग्रन्थविस्तरभयान्नोदाहृतानि ।
तान्यपि काव्येषु सूत्रालङ्कारादिषु द्रष्टव्यानि ॥

इति जानाश्रय्यां छन्दोविचित्यां
समवृत्ताध्यायश्चतुर्थः ॥

---

१. Mss. 'शाखार्थमेकैव'
२. Mss. 'निवृत्तिवृत्तितत्सर्वथा'
३. The latter half of the verse is not seen in the Mss.

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

वृत्तान्युक्तानि । इदानीं जातयो वक्ष्यन्ते । वक्ष्यति भवान् जतिरिति । इदं तावदुच्यतां जातिवृत्तयोः किं नानात्वमिति । अत्रोच्यते —

जातिरेकाप्यनेकस्मिञ्छन्दसि भवति वृत्तमेकमेकस्मिन्नेव ॥ १ ॥

इदमनयोर्नानात्वम् । सात्वनेकस्मिन् छन्दसि वर्तमानापि मात्रालक्षणतस्तुल्यजातीयैव । तत एवोच्यते जातिरिति ।

अथ वैतालीयप्रकरणम् ।

तत्र तावत् —

वैतालीयं चतुर्दशायुजि हाः ॥ २ ॥

वैतालीयं नाम जातिरुच्यते । तस्य वैतालीयस्यायुजि प्रथमतृतीययोः पादयोश्चतुर्दश हकारा भवन्ति ।

युजि षोडश ॥ ३ ॥

तस्यैव युजि द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः षोडश हकारा भवन्ति ।

भ द्वयोरन्ते ॥ ४ ॥[1]

द्वयोरयुग्युजोः पादयोरन्ते भकारो भवति । तद्यथा[2]—

अभिनादितमम्बराद् घनै-
र्घननादैः प्रतिगर्जितो गजः ।

१. This sūtra and its vṛtti are missing in ख.
२. 'पादयोरन्ते हकारो भवति— तद्यथा' ख.

गजरावितकन्दरो गिरि-
गिरितुल्यैरभिषिच्यतेऽम्बुदैः ॥

भा चौपच्छन्दसिकम् ॥ ५ ॥

तस्यैव द्वयोरयुग्युजोः पादयोरन्ते गुरुश्चापरो[1] भवति (चेदौपच्छन्दासिकं नाम भवति)। तद्यथा—

सलिलं विमलं तमालनीलं
स्वनिलोद्धूततरङ्गतुङ्गश्रृङ्गम्।
विलसत्कलहंसलोलमालं
विलसत्कोकनदं मनो दुनोति ॥

आपातलिका ॥ ६ ॥

तस्यैव वैतालीयस्यान्ते द्वयोरयुग्युजोः पादयोः भकारो (रौतिमयूरोऽ्)भवति चेदापातलिका नाम भवति । यथा—

अम्भोदानामसितानां
श्रुत्वा शब्दं सन्ततबर्हः ।
अम्भोभि[2]रमन्दगतीना-
मुद्ग्रीवोऽयं रौति मयूरः ॥

[3]द्वे उपजाती ॥ ७ ॥

जातौ औपच्छन्दसिकापातलिके उपजाती इत्यु-

१. ‘ब.’ ग.
२. Mss. ‘आरात्म’
३. Mss. omit this sûtra.

च्येते । वैतालीयजातिमाश्रित्य जातत्वात् वैतालीयस्यान्तर्लक्षणमुक्तम् । इदानीमादिलक्षणमुच्यते ।

नादौ परेण युग्लघवः सार्धम् ॥ ८ ॥

सोपजातेर्वैतालीयस्यादौ अयुक्पादे षड् लघवः । युक्पादे अष्टौ लघवः । तत्र परेण लघुना सार्धं युग्लघुर्न भवति । उभावपि मिश्रयित्वा एको गुरुर्न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

युक्पादे न णः ॥ ९ ॥

सोपजातेर्वैतालीयस्यादौ युक्पादे नैव णकारो भवति। अयुक्पादे न विधिर्न प्रतिषेधः । तस्मात्तत्र भवति वा न वा । यथा —

जलधरपटलान्तनिस्सृत-
स्समये दीप्तमयूखमण्डलः ।
प्रविततिमिरप्रभेदको[1]
नभसः क्रुद्ध इवोत्थितो रविः ॥

अयुजि यस्मिन् पक्षे णकारो न भवति तस्योदाहरणं यथा —

मृदुतामुपयान्ति मारुताः
प्रलयं यान्ति शनैर्वलाहकाः ।
पुनरागतहंससारसा
शरदाक्रामति वार्षिकीं श्रियम् ॥

1 'रप्रभेदकम्' ग.

युजि चतुर्थेनोत्तरः सार्कं प्राच्यवृत्तिः ॥ १० ॥

तस्यैव सोपजातेर्वैतालीयस्यादौ युक्पादे चतुर्थेन लघुना सार्धमुत्तरो लघुर्मिश्रितो भवति चेत् प्राच्यवृत्तिर्नाम भवति । यथा —

पुलिनैः प्रतिभान्ति निम्नगाः
सारसाग्रचरणाङ्ककर्दमैः ।
कलहंसविकीर्णमेखलाः
कान्तभुक्तजघना इव स्त्रियः ॥

अयुज्यप्यपरान्तिका[1] ॥ ११ ॥

तस्यैव वैतालीयस्यादौ अयुक्पादेऽपि चतुर्थेन लघुना सार्धमुत्तरः पञ्चमो लघुर्मिश्रितो भवति चेदपरान्तिका नाम भवति । यथा —

भान्ति साम्प्रतं जलाशया
हंसचक्रवाकांसकम्पितैः ।
सम्प्रदीप्तकाननोपमाः
पङ्कजैर्विबुद्धैः समाकुलाः ॥

द्वितीयेनोदीच्यवृत्तिः ॥ १२ ॥

तस्यैव सोपजातेर्वैतालीयस्यादावयुक्पादे द्वितीयेन लघुना उत्तरस्तृतीयो लघुर्मिश्रितो भवति चेद् उदीच्यवृत्तिर्नाम भवति । यथा —

1. Mss. अयुज्यपरान्तिका.

मनोज्ञमपि सिन्दुवारतः
कुन्दकुसुममग्रयं च षट्पदः ।
न सर्पति तुषारशङ्कित-
श्चन्द्रालोकविशेषशीतलम् ॥

युज्यपि दाक्षिणान्तिका ॥ १३ ॥

तस्यैव सोपजातेर्वैतालीयस्यादौ युक्पादेऽपि द्वितीयेनोत्तरस्तृतीयो लघुर्भवति चेत् दक्षिणान्तिका नाम भवति । यथा —

कदम्बगन्धोल्बणावनिः
प्रवान्ति केसरयूथिकानिलाः ।
सतोयभरलम्बिनो घनाः
भ्रमन्ति मुदितरवा जलदागमे[1] ॥

प्रसक्तकं प्राच्योदीच्यवृत्तिभ्याम् ॥ १४ ॥

प्रसक्तकं नाम भवति प्राच्योदीच्यवृत्तिभ्यां भवति चेत् । यथा —

विघाटितपयोधरार्गलं
निर्मलोज्ज्वशशाङ्कमण्डलम् ।
दिवाकरमरीचिसंक्षये
धौतहर्म्यमिव लक्ष्यतेऽम्बरम् ॥

सोपजातेर्वैतालीयस्योक्तत्वात् प्राच्यवृत्त्यपरान्तिकोदीच्यवृत्तिदाक्षिणान्तिकाप्रसक्तकानि औपच्छन्दसिकापातलिकयोरपि भवति ।

1. This pāda contains one excess mātrā.

तत्रौपच्छन्दसिकप्राच्यवृत्तिर्यथा —

आभिवीक्ष्य नितान्तताम्रपद्मं
सम्प्रदीप्तमिव केचिदम्भः ।
न भयादुपयन्ति वारणेन्द्रा
दाववह्निचकिताः समुन्नदन्तः ॥

औपच्छन्दसिकापरान्तिका यथा —

द्यौर्विभाति पूर्णचन्द्रवक्त्रा
प्रोन्मिषद्विविधतारकाकुलाक्षा ।
चन्द्रिकादुकूलसंवृताङ्गी
कन्यकेव हि विवाहवेषयुक्ता ॥

औपच्छन्दसिकोदीच्यवृत्तिर्यथा —

नवाम्बुधरवृन्दचुम्बितालकाग्राः ।
जलदोन्मत्तमयूरभूषिताग्राः ।
[2] बिन्द्वजितनीलविद्रुमाग्राः
गिरयः सर्जकदम्बवासिताग्राः ॥

औपच्छन्दसिकदक्षिणान्तिका यथा —

गुणैरनुपमो वसन्तकालो
मनो हरति नृणां मनोज्ञरूपः ।
प्रपुष्टपरपुष्टवृन्दपोषः
प्रबुद्धकमलाम्रबोधितालिः ॥

१. This pada is deficient in three mātras.
२. Mss are defective here.
३. 'पमैवैस' ब. ग.

औपच्छन्दसिकप्रसक्तकं[1] यथा —

दिवाकरमरीचिसम्प्रतप्ताः
दाववह्निपरिदग्धगुल्मधूम्राः[2] ।
जलैर्नवबलाहकाभिवृष्टै-
रुच्छ्वसन्त इव भान्ति पर्वतेन्द्राः ॥

आपातलिकायाश्चोदाहरणान्येवं ज्ञेयानि ।

इति वैतालीयप्रकरणम् ।

अथ मात्रासमकप्रकरणम्[3] ।

वैतालीयजातिः सोपजातिरुक्ता । इदानीं मात्रासमकजातिर्वक्ष्यते ।

गणाश्चत्वारो मात्रासमकम् ॥ १५ ॥

अयुक्पादे युक्पादे च गणाश्चत्वारो भवन्ति चेन्मात्रासमकं नाम भवति ।

सु वान्त्यम् ॥ १६ ॥

तस्यैव मात्रासमकस्यान्त्यो गणः सकारः (गङ्गास्) उकारो (कुरुतेल्) वा भवति ।

१. 'प्रवर्तकं' ख.
२. 'रितप्तगु' क.
३. This section is found to be highly defective in the Mss. and the verses cited seldom illustrate the rules and often contain less or more syllables than required.

तृतीयो ल् ॥ १७ ॥

तस्यैव मात्रासमकस्यायुक्पादे युक्पादे च गणस्तृतीयो लकारो (कुरुतेल्) भवति ।

अश्मश्रुमुखैर्विषमैर्दन्तैः
गम्भीराक्षैर्वलिनासाग्रैः[1] ।
निर्मांसहनुस्फुटितैः केशै-
र्मात्रासमकं लभते दुःखम् ॥

द्वा वानवासिका ॥ १८ ॥

तस्यैव मात्रासमकस्यायुक्पादे युक्पादे च तृतीयो गणो दकारो (नचरतिद्) वा भवति चेद् वानवासिका नाम भवति । यथा —

वद किं कमलासि भीरु लक्ष्मि
मा चन्द्रप्रभा रतिर्वामतनुरथापरासि साक्षात् ।
प्रमदान्या वानवासिका त्वम् ॥ (?)

विश्लोको द्विद्वितीयः[2] ॥ १९ ॥

तस्यैव मात्रासमकस्यायुक्पादे युक्पादे च (द्वितीयः) दकार इकारो वा भवति चेद्विश्लोको नाम भवति ।

१. Mss. 'साग्रम् '.

२. Mss द्वितीय ;

यथा —

नष्टेन्द्रचापविद्युत्पतना-
न्धकारं विकीर्णतारं समये।
निस्तोयतोयधरनष्टरवं
राजति वृत्तविमलं गगनम् ॥ (?)

तृतीयश्च द्लिश्च ॥ २० ॥

तस्यैव मात्रासमकस्य तृतीयो द्वितीयश्च दकारो वा लकारो वा इकारो वा भवति चेत् चित्रा नाम भवति।

यथा —

पद्मप्रियाङ्गुनिभामलाङ्गी
पीनस्तनी कृशचारुमध्या।
विभ्राजतेऽवनितलेन्द्रयूना
चित्रा यथोडुपतिना चित्रा ॥

साचोपचित्रा ॥ २१ ॥

तस्यैव मात्रासमकस्यायुक्पादे युक्पादे च तृतीयो गणो द्वितीयश्च सकारो वा अकारो वा भवति चेदुपचित्रा नाम भवति। यथा—

पल्लवशाटकसंवृताङ्गी
भीमामरकुलकुसुमाढ्या।
शाखावाहलतानिलवगा
नृत्यति वै सहकारलतेयम् ॥

एभिः पादाकुलकम् ॥ २२ ॥

एभिर्वानवासिका-विश्लोक-चित्रो-पचित्रालक्षणैरेकस्मिन् रूपे सह सम्भूतैः पादाकुलकं नाम भवति यथा—

अम्भोभारप्रलम्बबिम्बा
वृन्दं प्रयान्ति गगने जलदाः।
नृत्यच्छिखण्डिकचिताः शैलाः
सङ्कीर्णा भूर्गोपकसङ्घैः ॥

अभा गीत्यार्या ॥ २३ ॥

मात्रासमकस्यैव पादा गुरुविरहिता भवन्ति चेद् गीत्यार्या नाम भवति। यथा—

वकुलकुमुदकुवलयनवपटुमधु-
करविरचितकमलमतिसुरभि।
सलिलमिदमसितपटनिभमतितनु-
शिखरसंहितदाति शरदिति कथयति ॥

शिखार्धे भाः ॥ २४ ॥

गीत्यार्याया एवार्धे गुरवो भवन्ति चेच्छिखा नाम भवति। यथा—

कादम्बानां पक्षोद्धूतैः
पद्मैः कीर्णैराक्रोशद्भिः।
सलिलमिदमसितपटनिभमतितनु-
शिखरसहितदाति। शरदिति कथयति ॥

1. Mss. omit 'सहित'

चूळिका णणणय् । २५ ॥

चूळिका नाम भवति अर्धे एते गणा भवन्ति चेत् ।

यथा —

वरयुवतिहृतहृदय किमसित-
सुरतसुरभि भवसि मम गृहम् ।
खल विरमपुरथवरयुवतिजघन-
गतमसि भवति नय च शुभम् ॥

ह्राधिका तारा ॥ २६ ॥

इयमेव चूळिका अर्धे एकेन लघुनाधिका भवति चेत् तारा नाम भवति । यथा —

चलशिथिलधृतिषु वहुविकृतगातिषु
दुर + + + क्षिगमतिषु शठकृतिषु ।
बहुविधमशुभमु + ह्रहृदय
किमिति विगणयसि करितयुवतिषु ॥

इति मात्रासमकप्रकरणम् ।

अथ आर्याप्रकरणम् ।

मात्रासमकजातिः सोपजातिरुक्ता । इदानीमार्याजातिः सोपजातिर्वक्ष्यते ।

सप्तार्धं चार्यायाः ॥ २७ ॥

गणा इति च अर्ध इति चानुवर्त्तते । अतोऽर्धे सप्त गणाः गणस्यार्धं चार्यया भवति ॥

अत्रायुक्क् न ॥ २८ ॥

अत्र पुनरार्याया अर्धे अयुग्गणः ककारो न भवति युग्गणो भवतीत्यर्थः । अत्रग्रहणमस्मिन्नार्याधिकारे विहितानां वामनिका-गीतिका-यौगीतिकानामार्यालक्षणप्राप्त्यर्थम्[1] । तस्मात् सर्वत्रायुग्गणः ककारो न[2] भवतीत्युक्तं भवति ।

द्वि वा षष्ठः ॥ ९ ॥

नियमार्थं वचनम् । आर्यायाः पूर्वार्धे दकारः (नचरतिद्) इकारो (विभातिक्) वा भवति ।

१. 'प्रापणार्थम्' ख. ग.
२. MSS. omit this word

[1]ध्यादौ यतिः ॥ ३० ॥

[2]षष्ठो गणो यदि दकारो भवति तदा तस्य गणस्य प्रथमाक्षरे यतिर्भवति । यथा—

आर्या प्रसन्नरूपा गृहीतशुभवेषविनयचारित्रा ।
यस्य कुलीना नारी प्रियमनुकूलमनसः श्रीमान् ॥

सप्तमपूर्वान्त्ये ॥ ३१ ॥

यदिधयतिरित्यनुवर्तते । यदि सप्तमो गणो दकारो भवति तस्य गणस्य यः पूर्वो गणः षष्ठः तस्यान्त्येऽक्षरे यतिर्भवति । यथा—

व्याकोशकुमुदतारकविलीनविमलेन्द्रनीलसम-
[सलिलाः ।
हंसकदम्बकचन्द्राः शरन्नलिन्यो द्युवद्भान्ति ॥

परार्धे पञ्चमश्च ॥ ३२ ॥

परार्धे पञ्चमश्च गणो यदि दकारो भवति तस्य गणस्य यः पूर्वो गणश्चतुर्थः तस्यान्त्येऽक्षरे यतिर्भवति ।

यथा—

दिनकरदीधितिबोधितसरसिजमकरन्दसदशनः
[शरदि ।

१. MSS. read दयादौ.
२. MSS. add तत्प्रथमाक्षरे before this word.

नूपुररवमनुकुर्वन् कूजति मदमुदितकलहंसः ॥

षष्ठो ह्ः ॥ ३३ ॥

आर्यायाः परार्धे षष्ठो गणो ह्कार एव केवलो भवति ।

पथ्योभयोर्निः ॥ ३४ ॥

यतिरनुवर्तते मण्डूकप्लुत्या । आर्याया उभयोरप्यर्धयोस्तृतीये गणे यतिर्भवति चेत् पथ्या नाम भवति । यथा—

चारित्रनिर्मलजलः सत्पुरुषनदोऽक्षयो भवतु नित्यम् ।
यस्य विभवारविन्दे मित्रभ्रमराः कृतविहाराः ॥

विपुलान्या ॥ ३५ ॥

या पथ्यालक्षणाया आर्याया अन्या आर्या सा विपुला नाम भवति । एतदुक्तं भवति—तृतीये गणे उभयोरप्यर्धयोर्यस्या न यतिर्जाता सा विपुला नाम भवति । यथा—

मां कथय चन्द्र याचे परविषयगतस्य कान्तस्य ।
आपाण्डुरेति शिथिलेति लम्बाळकेति मलिनेति ॥

द्वितीयचतुर्थौ भामध्ये चपला कः ॥ ३६ ॥

आर्याया उभयोरर्धयोर्द्वितीयश्चतुर्थश्च गणो गुरुमध्ये ककारो (विभातिक्) भवति चेत् चपला नाम भवति । यथा—

१. सुन्दरपाण्ड्यशतकम् (नीतिद्विषष्टिका)

२. MSS. interchange the two halves of the verse.

साधारणोष्णशीतः प्रचण्डवातावधूतवनविवरः ।
अवगाहते वसन्तः सकिंशुकाशोकशतपत्रः ॥

मुखचपलाद्ये ॥ ३७ ॥

आर्याया आद्येऽर्धे भामध्ये द्वितीयश्चतुर्थश्च गणः क्कारो भवति चेन्मुखचपला नाम भवति । यथा—

चित्रोतशक्रचापोच्छ्रितध्वजं जलधिनिनदपटुनिनदम् ।
दिनकरनृपतिभयंकरजलधरसैन्यं समुपयाति ॥

जघनचपलान्त्ये ॥ ३८ ॥

आर्यया अन्त्येऽर्धे द्वितीयश्चतुर्थश्च गणो भामध्ये ककारो भवति चेत् जघनचपला नाम भवति । यथा—

धारापातैर्वाताकृष्टैर्विप्रोषितेन्दुनक्षत्रम् ।
आस्रावतीव दुःखेन तीव्रमुत्कण्ठितं व्योम ॥

वामनिकाद्ये षष्ठो ह्ः ॥ ३९ ॥

आर्याया आद्येऽप्यर्थे षष्ठो गणो लघुरेव केवलो भवति चेद् वामनिका नाम भवति । यथा —

प्रविततताराककुमुदे
गतमेघे शरदि सौम्ये च ।
चन्द्रो विभाति सम्प्रति
हंस इव नभःसरस्येषः ॥

गीतिरन्त्ये दि वा ॥ ४० ॥

आर्याया अन्त्येऽप्यर्धे षष्ठो गणो दकार इकारो वा भवति चेद् गीतिर्नाम भवति । यथा —

भ्रमदलिकुलविरुतप्रवितत-
कमला विभान्ति कमलिन्यः[1] ।
भासुरमरतकमणिनिभकोमल-
मृदुचारुवर्णसञ्छन्नाः ॥

ध्रुवोभयोर्नौ ॥ ४१ ॥

सैव गीतिश्चतुर्थे गणे यतिरुभयोरर्धयोर्भवति चेद् ध्रुवा नाम भवति । यथा —

ललनावनानि नीलालकानि ललितानि राजन्ति ।
बन्धुजीवाधराणि रतिभोगसारसहितानि[2] ॥

गीतिका सप्तमो यी वा ॥ ४२ ॥

सैव गीतिर्गीतिका नाम भवति, सप्तमो गणो यकार ईकारो वा भवति चेद् । यथा —

त्वामिह धन्यां मन्ये
विचित्रधर्मार्थकामसंश्रयासु ।
यस्य चरितं तव मनो
विद्वज्जनवल्लभासु गीतिकासु ॥

1. The first half of the verse is deficient in two matras.

2. The verse is deficient in ten matras.

क्वचित् तृतीयश्च पञ्चमोऽपि ॥ ४३ ॥

क्वचित्प्रयोगान्तरे उभयोरप्यर्धयोस्तृतीयश्च पञ्चमश्च गणो यकार ईकारो वा भवति। अपिशब्दादेकस्मिन्नप्यर्धे भवति। प्रयोगे यत्नः कार्यः।

पूर्णार्धार्यागीतिः ॥ ४४ ॥

सैव गीतिः पूर्णार्धा आर्यागीतिर्नाम भवति। यथा —

एतत्त्वद्भुजयुगलं मन्दर-
गिरिभित्तिघट्टिताङ्गदवलयम्।
आत्ति तुमुलसरपातितकर्म[1]
रुधिररागसम्भृतचर्म ॥

इत्यार्याप्रकरणम्।

आर्याजातिः सोपजातिरुक्ता। इदानीमन्याश्च काश्चिज्जातयो लोके प्रचरन्त्यो वक्ष्यन्ते।

प्रतिपादं पञ्चार्धं च गलितम् ॥ ४५ ॥

पञ्च गणा गणस्यार्धं च पादे पादे भवन्ति चेद् गलितं नाम भवति। यथा —

न स्मरसि किं त्वदीरितशरभासुरताना-
मटवीषु चोग्रकेसरिशिरभासुरतानाम्।

[1] 'तम्म' for 'कर्म' क. ग.

अथवा वसन्त[1]दृष्ट्या निशातदन्तस्य
प्रातर्बोधाय शरान्निशातदन्तस्य ॥

चत्वारो निर्धायिका ॥ ४६ ॥

चत्वारो गणाः प्रतिपादं भवन्ति चेत् निर्धायिका नाम भवति ।

यी वान्त्यः ॥ ४७ ॥

अन्त्यो गणश्चतुर्णां पादानां निर्धायिकाया यकारो (कमलिनीय्) वा ईकारो (धीवराश्) वा भवति ।

क्तृतीयः ॥ ४८ ॥

तस्या निर्धायिकायाः प्रतिपादं तृतीयो गणः प्रायेण ककारो (विभातिक्) भवति । यथा—

बाले ! बालेन्दुखण्डधारिणा
क्रोधाद्दग्धोऽपि मन्मथाधमः ।
सकलं लोकं हि चण्डमानसो
निशितैर्बाणैर्भिनत्ति मर्मसु ॥

पञ्च [2]नैक्कुटकम् ॥ ४९ ॥

प्रतिपादं पञ्चगणा भवन्ति चेन्नैक्कुटकं नाम भवति ।

१. 'वसन्तकस्य दृष्ट्या' क. ग.
२, १. 'नक्कक्कुटकम्' ख., 'नकुकुंटकम्'. क.

यी वा द्वितीयतृतीयौ ॥ ५० ॥

तस्यैव नक्कुटकस्य द्वितीयतृतीयगणौ यकार ईकारो वा भवति ।

तृतीयो ब्वा ॥ ५१ ॥

तस्यैव नर्क्कुटकस्य तृतीयो गणो बकारो (ते श्रीः क्वब्) वा भवति । यथा —

उपरि विधूतभस्मनिकरप्रवरसुरभित-
श्रवणभुजङ्गवक्त्रमरुता दहनकणमुचा ।
धवलितमिन्दुखण्डकिरणैः क्षरदमृतलवैः
कपिशमयूखभिन्नतिमिरं नयनमवतु वः ॥

इदं वरं एष विजृम्भमाणः कुमुदानन्दः
स तु नवनीतपिण्डसदृशास्तिमिराविमथनः ।
रजनीकरोऽप्युपैति शनैर्गगनं
नीलसरस इव नीलं विपुलं हंसः ॥

षडधिकाक्षरा ॥ ५२ ॥

प्रतिपादं षट् गणा भवन्ति चेदधिकाक्षरा नाम भवति ।

१. MSS. omits this sūtra.
२. ख. omits this sentence and the next sūtra.
३. 'नर्क्कुटकस्य' क.
४ This verse is defective in the number of mātras.

युङ्न क् ॥ ५३ ॥

तस्या अधिकाक्षरायाः प्रतिपादं युग्गणः ककारो (विभातिक्) न भवति ॥

क्तृतीयः ॥ ५४ ॥

तस्या अधिकाक्षरायाः प्रतिपादं तृतीयो गणः ककार एव भवति ।

यी[1] वान्त्यः ॥ ५५ ॥

तस्या अधिकाक्षरायाः प्रतिपादमन्त्यो गणो यकार (कमलिनीय्) ईकारो (धीवराश्) वा भवति ।

क्वचिदाद्योऽपि ॥ ५६ ॥

तस्या अधिकाक्षरायाः क्वचित् प्रयोगान्तरे आद्योऽपि गणो यकार ईकारो वा भवति । यथा —

वि[2]कसितनीलोत्पलार्चितमदनबाणदीपनं
ध्रुवं मधुषपकार्येतिशायिनं दयितमुखसमर्पितम् ।
सुतनु निषेवितेवति रतिरहस्तनुतरङ्गविह्वलं
नववागधिकाक्षरा यथा च श्रुतिमनोभिनन्दिनी ॥(?)

शीर्षकं गीतिकापरा ॥ ५७ ॥

१. ख. omits this letter,

२. This sūtra, its vṛtti and the next sūtra are omitted in ख.

३. The verse is defective in the MSS.

४. 'चखिता' ख. ग.

५. तयव' ख. ग.

सैवाधिकाक्षरा गीतिकापरा भवति चेत् शीर्षकं नाम भवति । यथा —

विचरन्ति महेन्द्रगोपका नीलशाड्वलश्रियः
स्तोकं ग्रहचन्द्रभास्कराञ्छादयन्ति नीरदाः ।
मेघोदकचारिणी च विलसति तटित् समन्ततः
प्रणदन्ति वनस्थलीषु मुदितमनसश्च चातकाः[1]॥
कुटचकुसुमाधिवासितासिलिन्ध्रकन्दळवनान्तसेविनश्च ।
वान्ति पवनाः प्रवासिनां कुर्वन्ति[2] सोत्सुकानि मानसानि ॥

एकैकवृद्ध्या ललित-सुभद्रा-विद्रुम-वंशपत्र[3]-कुञ्जर-पुष्पदन्त-मालाः ॥ ५८ ॥

[4]अधिकाक्षराया गीतिकापरायाः प्रतिपादं एकैक-गणवृद्ध्या ललितं, सुभद्रा, विद्रुमः, वंशपत्रं, कुञ्जरः, पुष्पदन्तः, माला इत्येवंनामकानि[5] सप्त शीर्षकाणि भवन्ति । तत्र ललितस्य पादः सप्त गणा भवन्ति, [6]अन्ते गीतिका च । सुभद्राया अष्टौ, अन्ते गीतिका च । एवं शेषाणि शीर्षकाणि एकैकवृद्ध्या ज्ञेयानि ।

१. 'सश्चातकाः' क.
२. MSS. 'न्ति च सो'.
३. 'वंशपुष्प' ख. ग.
४. MSS. omit अधिकाक्षरायाः.........माला.
५. 'नामानि' ख. ग.
६. क. omits this sentence.

निर्धायिकामध्यं त्रिकलयम् ॥ ५९ ॥

उक्तप्रकारं शीर्षकं निर्धायिकामध्यं भवति चे त्रिकलयं नाम भवति । आदावधिकाक्षरा मध्ये निर्धायिक अन्ते गीतिका; एवमेतास्तिस्रस्त्रिकलयमिति । यथा —

विकसितकुसुमं निशागमे पूर्ण[1]चन्द्रबोधितं
सङ्कोचमुपैति पङ्कजं भ्रमर एव सोत्सुकः ।
विनदन्ति मनोहराणि केदारोदरसंस्थिताः
कान्तासहिता विचिन्त्य किमपि कलहंससारसाः ॥
शालारूढैरिवेन्द्रगोपकैः
पुष्पैर्विभान्ति च बन्धुजीवकाः ।
शर्वर्य इव प्र[2]कीर्णतारका
विकसितकुसुमा विभान्ति शीर्षकाः ॥
सप्रच्छदमकरन्दं[3] विहाय कुसुमातिपातिलोलुपानि ।
मधुकरकुलानि सादरं श्रयन्ति कुमुदानि रेणुपाण्डराणि ॥

गणास्त्रयो भङ्गद्विपदी ॥ ६० ॥

त्रयो गणाः प्रतिपादं भवन्ति चेत् भङ्गद्विपदी नाम भवति, गणाधिकारे वर्त्तमाने पुनर्गणग्रहणं चतुर्लघूनां पञ्चलघूनां च सर्वेषां गणानां चाभेदेन[4] ग्रहणार्थम् । इतरथा हि चतुर्लघूनामेव ग्रहणं स्यात् ।

१. MSS. omit 'पूर्ण'.
२. MSS. 'विकीर्ण'.
३. 'न्दंमवि' ख. ग.
४. 'दोऽपि' ग. ङ.

चत्वारः पञ्च षट् सप्त वा ॥ ६१ ॥

तस्या भङ्गद्विपद्याः न केवलं त्रय एव गणा भवन्ति । चत्वारो वा पञ्च वा षड् वा सप्त वा भवन्ति ।

भान्ते वा ॥ ६२ ॥

तस्या भङ्गद्विपद्याः प्रतिपादं गुरुरन्ते भवति वा न वा ।

त्रिंशद्वा परमा ॥ ६३ ॥

त्रिंशल्लघवो यस्या भङ्गद्विपद्याः सा भवति त्रिंशद्वा परमाधिका भङ्गद्विपदी , ततः सर्वाभ्यो भङ्गद्विपदीभ्यो या परमा सा त्रिंशद्वा भवति । तदधिका नास्ति ।

द्विपदी गीतिकापरा ॥ ६४ ॥

सैव भङ्गद्विपदी द्विपदीत्युच्यते गीतिकापरा भवति चेत् । उदाहरणम्—

क्षीणमम्बु वापीषु सरित्सु च साम्प्रतं
रक्ष्यमाणं बहुधनमिह भाग्यविपर्यये ।
तप्तपांसुरेषा च विशुष्कवनद्रुमा
बद्धचोरमत एव मही परितप्यते ॥

अवसीदति श्रमासहं गात्रं माहिषस्य घर्ममूर्छितस्य ।
बहुपोष्यबालपरिजनं गृहतन्त्रमिवातुरं निरुद्यमस्य ॥

इयमपरा द्विपदी —

करुणाकर निष्करुणेन वायुना
रिपुवारवारणदानगन्धिना ।

बहुवल्लभविप्रयोजितो जन
कान्तो जनश्चरताद्य दूयते ॥ (१)

अधुना मधुकरबन्धुना बन्धूकेन सरजस्ककेसरेण ।
भवतेव जगद्बन्धुना कुलमण्डनमाण्डितानि भूस्थलानि ॥

क्वचिद्विदारी मध्ये ॥ ६५ ॥

क्वचित् प्रयोगान्तरे भङ्गद्विपदीगीतिकयोर्मध्ये विदारी भवति । विदारीलक्षणमुत्तरत्र वक्ष्यति । यथा—

अभिनवकन्दलीकुसुमकेसरलीलाधरस्थलीमुखाः
कुसुमितकुटचसुरभिपरागाविराजितसानुकाननाः ।
समदमयूरमधुकरकेकारावपूरितकन्दरोदराः
ससलिलमुखरजलदमलिना गिरयो रमयन्ति
[मानसम् ॥

केतकसूचिभिदा मरुता
बकुलरजांसि समुद्वहता ।
अभिमुखदयितजनोऽपि जनः
सोत्सुक एव बलात्क्रियते ॥

भवनुन्नातपरेणुना करेणुनाथ मलिनेन तोयदेन ।
उपगिरिमुदन्तविद्युता सकलं जगदर्ध्यते मनोभवाय ॥

विदारी भान्ताश्चतुर्दशलघवः ॥ ६६ ॥

गुर्वन्ताश्चतुर्दश लघवः प्रतिपादं भवन्ति चेत् विदारी नाम भवति ।

१. MSS. omit 'गुर्वन्ताश्चतुर्दशलघवः'.

मिश्रः पञ्चमः प्रायः ॥ ६७ ॥

तस्या विदार्याः प्रतिपादं पञ्चमो लघुः पूर्वेण वा लघुना परेण वा मिश्रो गुरुर्भवति प्रायः ।

ए[1] उपान्त्यः[2] ॥ ६८ ॥

प्राय इति वर्तते । तस्या विदार्याः प्रतिपादमन्त्यस्य समीपे प्राय एकारो (ते श्रीः क्वब्) भवति । अन्यत्रानियमः[3] ।

सायमुराभिरजधूसरया
मृदुमलयानिलक्षपितया ।
कामिजनो नवमालिकया
विगलित[4]मानमनाः क्रियते ॥

त्रयोविंशतिर्भङ्गुरासकम् ॥ ६९ ॥

भान्ता इति तु वर्तते । गुर्वन्तास्त्रयोविंशल्लघवो यथेष्टं मिश्रिता भवन्ति चेत् भङ्गुरासकं नाम भवति ।

द्वादशावलम्बनम् ॥ ७० ॥

द्वादशलघवः[5] प्रातिपादं भवन्ति चेदवलम्बनं नाम भवति ।

१. MSS. omits 'ए'
२. MSS 'न्त्या'.
३. MSS. 'अत्रानियमः'
४. MSS. 'यदीप विगलित'
५. MSS. omits द्वादश ....सोऽन्ते'

औऽन्ते ॥ ७१ ॥

तस्य प्रतिपादमन्ते प्रायो अकारो भवति ।

उभे रासकम् ॥ ७२ ॥

उभे भङ्गुरासकावलम्बने सहिते रासकमित्युच्यते ।

यथा —

कैया बाहुमूलत्रिकदेशनिवेशितानि
गूहसेऽद्य वसनेन किमङ्गनखक्षतानीति ।
लक्षमङ्गनालिङ्गनलग्नमनङ्गसाक्षिझषजन्मा
तव भरति तृतीयमिवेदमक्षिदशनदह्वचितेन ।
क्षतजलवारुणि तेन शोभितेन
वाधरेण त्वमसि विलासधरे ॥ (१)

गाथा ॥ ७३ ॥

गाथेदानीं वक्ष्यते ।

सार्षी ॥ ७४ ॥

सा च गाथा आर्षीति ज्ञेया । ऋषेरेवेयमित्यार्षी ।
पञ्चस्वनुष्टुबादिजगत्यन्तेषु सा गाथा भवति ।

पादैश्चतुर्भिष्षड्भिर्वा ॥ ७५ ॥

सा गाथा चतुर्भिर्वा षड्भिर्वा पादैः स्वजातीयैर्वा
विजातीयैर्वा भवति यथा —

१. The verse is very defective.

पश्यसि पश्यसि परदोषमात्मदोषं न पश्यसि ।
भर्तारमथ धनं च कुलं च हित्वा किं किं हसासि[1] ॥
दशधर्मं न जानान्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् ।
मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ।
त्वरमाणश्च भीतश्च कामी चोरश्च ते दश ॥

इति जानाश्रय्यां छन्दोविचित्यां
जात्यध्यायः पञ्चमः
समाप्तः ॥

---

१. 'हसति' क.

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

प्रस्तारः ॥ १ ॥

प्रस्तार इत्यधिकारः । इत उत्तरं वक्ष्यमाणः[1] प्रस्तार इति ज्ञेयः[2] ।

आद्ये भाः ॥ २ ॥

सर्वेषां छन्दसामाद्ये वृत्ते गुरव एव भवन्ति । एतदुक्तं भवति — सर्वेषां छन्दसामाद्यं वृत्तं सर्वगुर्विति ।

आदौ हा ॥ ३ ॥

सर्वगुरुवृत्तमाद्यं कृत्वा ततो द्वितीयस्य वृत्तस्य छेदने द्वितीयवृत्तादौ लघुरेकः कार्य इति ।

पूर्ववच्छेषम् ॥ ४ ॥

द्वितीयवृत्तादौ लघुमेकं कृत्वा ततोऽनन्तरमुपरिन्यस्तं पूर्ववृत्तमिव शेषं कुर्यात् । शेषमिति क्रियमाणवृत्तशेषम् । इदं प्रस्तारद्वितीयसूत्रयुक् सर्वेषां छन्दसां युग्वृत्तप्रस्तारे योज्यम् ।

१. 'यद्वक्ष्यमाणं' क.
२. 'ज्ञेयं' क.

भा हतुल्या ॥ ५ ॥

अथ तृतीयवृत्तस्य छेदने पूर्ववच्छेषं कृत्वा परिसमाप्ते द्वितीये वृत्तेऽथ तृतीयस्य छेदने तृतीयवृत्तादौ गुरुः द्वितीयवृत्तादिवत् तुल्यसंख्यः कार्य इति ।

ह ॥ ६ ॥

अथ तृतीयवृत्तादौ पूर्ववृत्तलघुसङ्ख्यं गुरुं कृत्वा तेषां गुरूणामनन्तरं ह इति लघुरेकः कार्य इति ।

शेषं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

शेषामिति क्रियमाणवृत्तशेषमित्यर्थः । पूर्ववदिति अनन्तरमुपरिन्यस्तवृत्तसूत्रवादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति — अनन्तरमतीतवृत्तलघुगुरुसङ्ख्यं लघुगुरुविन्यासं कुर्यादित्यर्थः । इदं तृतीयप्रस्तारसूत्रयुग्मं सर्वेषामयुग्वृत्तप्रस्तारे योज्यम् । आभ्यां प्रस्तारसूत्राभ्यां क्रमशो विवर्त्तमानाभ्यां सर्वेषां छन्दसां चतुर्थादिषु युगयुग्वृत्तेषु प्रस्तारविधिः कार्यः । आसर्वलघुवृत्तदर्शनादे सर्वेषां छन्दसां प्रस्ताराविधिः । अयमन्यः क्रमः —

भाहौ मिश्रावधोऽधः ॥ ८ ॥

दिदृक्षितस्य छन्दसो वृत्तानां प्रमाणसङ्ख्या लब्धा यावत्तावत्तौ गुरुलघू मिश्रौ एकान्तरितौ कार्यावधोऽधः ।

१. MSS. 'युक्तम्'
२. MSS. 'नेत्राभ्यां'

भौ ह्रौ[1] परे[2]तः ॥ ९ ॥

तेषां तथा न्यस्तानां परतो द्वौ गुरूलघू चाधोऽधो कार्यौ पूर्वमेकान्तरितन्यस्तगुरुलघुसङ्ख्याप्रमाणप्राप्तेरिति ।

तद्वद्धिः ॥ १० ॥

परत इत्यनुवर्तते । तथा न्यस्तानां च तेषां परतो द्विगुणं द्विगुणं गुरवो लघवश्चाधोऽधः कार्या आ-च्छन्दोऽक्षरप्रमाणपरिसमाप्तेरिति । उक्तमेवार्थं निरूपयि-ष्यामः — आद्या द्विगुणक्रिया चत्वारो गुरवश्च लघवश्च ततोऽष्टावेवं द्विगुणद्विगुणवृद्धिः सर्वेषां छन्दसामाछन्दो-ऽक्षरपरिसमाप्तेरिति ।

नष्टम् ॥ ११ ॥

नष्टमिदानीं वक्ष्यते ।

हृत्वा होऽर्धम् ॥ १२ ॥

यस्य कस्यचिच्छन्दसः सम्भवति दश सहस्रतमं वा दर्शयेत्युक्ते तेनोक्ता या सङ्ख्या तावन्ति रूपाणि विन्यस्य तदर्धमपनीय लघुमेकं न्यस्य पुनः पुनरेवं कार्यः ।

दत्वैकं समे भाः ॥ १३ ॥

अर्धे पुनर्ह्रियमाणे यदि विषमता स्यात् तत एवैकं दत्वा समतां कृत्वा ततोऽर्धमपनीय गुरुमेकं विन्यस्य पुनः

१. MSS. 'भौ'
२. MSS. 'परे'

पुनरेवं कार्यः । यावदुद्दिक्षितस्य छन्दसोऽक्षराणि परिपूर्णानि भवन्ति तावदेवं कृत्वा इदं तद्वृत्तमिति दर्शयेत् ।

उद्दिष्टम् ॥ १४ ॥

उद्दिष्टमिदानीं वक्ष्यते ।

द्विगुणं द्विगुणं वर्धयेत्प्रतिलोमतः ॥ १५ ॥

यस्य कस्यचिच्छन्दसो यत्किञ्चिद्वृत्तं विन्यस्येदं वृत्तं कतममित्युक्ते तस्य वृत्तस्यान्त्यादक्षरादारभ्य द्वे चत्वार्यष्टौ षोडश इति प्रतिलोमतो द्विगुणं द्विगणं वर्धयेत् ।

एकहानिर्भे ॥ १६ ॥

एवं प्रतिलोमतो वर्धयेता गुरौ वर्धिते एकेन हानिः कार्या । एवं कृत्वा यथालब्धसङ्ख्यावशाद्वक्तव्यमि ति अयमेकस्तूपदेशः । अत्र सर्वेषां छन्दसां वृत्तेषु विधिवत्प्रस्तरितेषु तत्राद्यमर्धं गुर्वन्तं भवति । अपरमर्धं लघ्वन्तम् । उद्दिष्टे तत्र लघ्वन्ते उत्तरार्धे वृत्तमिति ज्ञात्वा तस्योत्तरार्धवृत्तस्यान्त्याक्षरात् प्रभृति द्विगुणं वर्धयित्वा गुरौ वर्धिते पूर्ववदेकहानिं कृत्वा आच्छन्दोऽक्षरपरिसमाप्तेः + + + पूर्वार्धवृत्तानि च वक्तव्यानीति । अयं तृतीयस्य क्रमः ।

लघुपरीक्षा ॥ १७ ॥

लघुपरीक्षेदानीं वक्ष्यते ।

१. MSS. 'तद्वृत्तमिति'

२. 'तृतीयः प्रस्तारस्य क्रमः' क.

एकैकवृद्धमाच्छन्दसः ॥ १८ ॥

यस्य कस्यचिच्छन्दस एकलघुवृत्तानामन्येषां च प्रमाणं जिज्ञासमाने एकैकवृद्धान्यक्षरस्थानानि दिदृक्षितछन्दोऽक्षरप्रमाणानि क्रमान्न्यस्यानि । एवं विन्यस्य पूर्वं पूर्वं परयुतमविनाश्यान्त्यमपास्य पूर्वमक्षरस्थानं परेणाक्षरस्थानेन युक्तं कर्तव्यम् । अविनाश्यान्त्यमक्षरस्थानं पूर्वमेवापास्यान्यत्र न्यस्येत् । ततः पुनः पुनः पूर्वं परयुतं कृत्वान्यत्र न्यस्तस्य परतः परतो न्यसितव्यम् । अन्त्यमेकमवशिष्टं भवति । तच्च तेषां परतो न्यसितव्यम् । एवं विन्यस्य प्रथममक्षरस्थानमवेक्ष्य तदुपलब्धसङ्ख्यावशादेकलघुवृत्तानीयन्तीति वदेत् । एवं तृतीयादीनवेक्ष्य त्रिलघुवृत्तादीनि ब्रूयादिति ।

अयमन्यः क्रमः —

सबिन्द्वाद्यं ततो द्विर्द्विः[1] ॥ १९ ॥

सबिन्दु आद्यमक्षरस्थानं कुर्यात् । पश्चाद्द्विगुणद्विगुणितानि दिदृक्षितछन्दोक्षरप्रमाणानि कार्याणि । एवं कृत्वा एकलघुवृत्तादिदिदृक्षायां सत्यां —

तदधो रूपं नयेत् क्रमात्[2] । २० ॥

तेषां तथा न्यस्तानामक्षरस्थानानामधस्ताद्दिदृक्षित[3]लघुवृत्तप्रमाणानि रूपाणि विन्यस्य क्रमान्नयेत् । एकं द्वे

१ MSS. add 'सबिन्दुः'.
२. MSS add 'द्विवरत्'.
३. 'स्थानादधस्ताद्दिदृक्षित' ख. ग. पाठः.

त्रीणीति गणयन्नाद्यादारभ्यान्तादेवं नीत्वा यथालब्ध-सङ्ख्यावशादेकादिलघुवृत्तादीनि वक्तव्यान्येतावन्तीति । अनेन खेषु रूपेषु विन्यस्तेष्वन्त्यं यथावस्थितस्थानमेकैक-मिति द्वे इत्युक्तमक्षरस्थानं नयेदिति । तानि पुनर्वृत्तानीदं चेति जिज्ञासायां सत्यां युक्तिरूपाणि विन्यस्य—

सरूपं बिन्दुना वदेत् ॥ २१ ॥

सह रूपेण वर्तत इति सरूपम् । बिन्दुना सार्धं सरूपं विगणय्य यथालब्धसङ्ख्यावशादिदं चेदिदं चेति वक्तव्यम् । ते ते लघवस्तेषु कस्मिन् कस्मिन् स्थाने स्थिता इति चेत्—

स्थानानि तान्येव ॥ २२ ॥

तेषां लघूनां स्थानानि तान्येव भवन्ति । एतदुक्तं भवति— येषु येष्वक्षरस्थानेषु रूपाण्यवस्थितानि तान्येव स्थानानि वृत्तेषु लघूनामिति । इयमपरा लघुपरीक्षा उक्ता—एकादशस्य वृत्तस्य लघवः कियन्त इत्युक्ते पूर्ववदक्षरस्थानानि न्यस्य तावत् यावद्भिः सबिन्दुभिः स्थानैरबिन्दुना सह यावद्भिरक्षरस्थानैरेकादशसङ्ख्या परिपूर्णा भवति तावन्तस्तस्यैकादशस्य वृत्तस्य लघवो भवन्ति । एवं विशेषाणामपि विज्ञेयम् । अत्र तत्स्था नानि तान्येव भवन्ति ।

सङ्ख्या ॥ २३ ॥

सङ्ख्येदानीं वक्ष्यते । यस्य कस्यचिच्छन्दसः सम-

वृत्तसङ्ख्यादिदृक्षायां सत्यां तस्य पादाक्षराणि विन्यस्य ततः—

भार्धे हृते ॥ २४ ॥

विन्यस्तानां पादाक्षराणामर्धं हृत्वा गुरुन्यासः पुनः पुनरेव कार्यः । अर्धे पुनर्ह्रियमाणे यदि विषमता स्यात्—

होऽसमेऽपास्यैकम् ॥ २५ ॥

एकमपास्य पूर्वन्यस्तस्याधो लघुं न्यस्यैवं सर्वाण्यपनयेत् । एष सङ्ख्यागर्भः ।

भे द्विः ॥ २६ ॥

लघौ लघौ द्विः द्विः कुर्यात् तावता भे गुणयेदर्धस्येदित्यर्थः । उक्तमेवार्थं निरूपयिष्यामः । तद्यथा—चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, तस्याः पादाक्षराणि षट् । तानि विन्यस्य ततस्तदर्धं हृत्वा गुरुं न्यस्य ततः त्रीण्यवशिष्टानि भवन्ति । तत्रासमतया अर्धं हर्तुं न शक्यते । तत एकमपास्य लघुं न्यस्येत् । अवशिष्टे द्वे भवतः । ततोऽर्धमपास्य गुरुं न्यस्येत् । एकमवशिष्टं तदप्यपनीय लघुं न्यस्येत् । अयं सङ्ख्यागर्भः । ततस्तु—

हे द्विः ॥ २७ ॥

इति परमेव लघू द्वे कुर्यात् । ततस्ते तूपरिस्थानगुरुमुपनीय द्वाभ्यामेव गुणयेत् । गुणिते चत्वार्यक्षराणि भवन्ति । तानि चत्वारि चोपरि लघुमुपनीय द्विः कुर्यात् ।

अष्टौ भवन्ति । तानि चाष्टौ शेषगुरुमुपनीयाष्टाभिरेव गुणयेत् । गुणिते च चतुष्षष्टिर्भवति । तद् गायत्र्याः समवृत्तसङ्ख्यापरिमाणम् । अयमेव विधिः सर्वेषां छन्दसाम् । इह गायत्र्याः समवृत्तसङ्ख्यां ज्ञात्वा तत्परस्योष्णिक्छन्दसः समवृत्तसङ्ख्याधिगमे विधिर्वक्ष्यते —

तद्द्विः परस्य ॥ २८ ॥

तानि गतानि गायत्र्याः समवृत्तानि भवन्ति । तानि द्विगुणीकृतान्युष्णिहः । तानि द्विगुणीकृतान्यनुष्टुभः । एवं सर्वेषामिति वेदितव्यम् ।

गायत्र्याः समवृत्तसङ्ख्यां ज्ञात्वा पुनरुक्तादीनां षण्णां छन्दसां समवृत्तानि सर्वाणि सहैव ज्ञातुमिच्छतामुपायं ब्रूमः —

द्यूनं तदन्तानाम् ॥ २९ ॥

तद्द्विरित्यनुवर्तते । तद् गायत्रीसमवृत्तसङ्ख्याप्रमाणं द्विगुणीकृतं च द्वाभ्यां हीनं तदन्तानां गायत्र्यन्तानां षण्णां समवृत्तसङ्ख्याप्रमाणं भवति । तत्तु षड्विंशत्यधिकशतम् । एवं विशेषाणामपि ज्ञेयम् । समवृत्ताधिगमे ब्रूमः —

[1]समवृत्तवर्गमूलोनोऽर्धसमः ॥ ३० ॥

[2]समतुल्येन गुणितो वर्ग इत्युच्यते । [3]गायत्र्याः सम[4]वर्गस्य [5]मूलोनश्चेदर्धसमवृत्ताधिकरणं भवति । समवर्गस्तु

१. MSS. 'समवृत्तो वर्गमूलो मार्धसमः'.
२. MSS. 'समतुल्येन'.
३. MSS. 'रागिणः'.
४. MSS. 'वर्गस्तस्य'.
५. MSS 'मूले गार्धद्'.

चत्वारि सहस्राणि षण्णवतिश्च । स तु मूलोनश्चत्वारि सहस्राणि द्वात्रिंशदधिकानि ।

उभयवर्गो विषमः ॥ ३१ ॥

मूलोन इति वर्त्तते । उभयेषां समानां वृत्तानां वर्गः स तु मूलोनः विषमवृत्तप्रमाणं भवति । उभयवर्गः कियानिति चेत् प्रतिलोमः —

एकं षट् सप्त सप्ताथ सप्त द्वे चैकमेव षट् ।
वर्गः समार्धसमयोर्गायत्र्या कथयेद् बुधः ॥

मूलन्तु चत्वारि सहस्राणि षण्णवतिश्च । तेन हीन उभयवर्गः —

एकं षट् सप्त सप्ताथ त्रीण्येकं द्वे च शून्यकम् ।
प्रमाणं विषमाणां तु गायत्र्या लक्षयेत् बुधः ॥

एवमन्येषां छन्दसां ज्ञेयम् ।

अध्वा ॥ ३२ ॥

अध्वा इदानीं वक्ष्यते ।

वृत्तं[1] द्विरेकोनम् ॥ ३३ ॥

वृत्तानि द्विगुणानि एकेन हीनानि अध्वप्रमाणं भवति सर्वेषां छन्दसाम् । तत्र गायत्र्या अध्वयोगं दर्शयिष्यामः । अस्याः सर्वाणि वृत्तानि द्विगुणीकृतानि —

त्रीणि त्रीण्यथ पञ्चापि पञ्च चत्वारि तत्त्वतः ।
चत्वारि त्रीणि चाप्येकं प्रमितान्यङ्गुलानि वै ॥

1. 'वृत्तिरेकोनम्' ख. ग.

अङ्गुलान्यष्टौ यवाः, द्वादशाङ्गुलानि वितस्तिः, वितस्ती द्वे हस्तः, हस्तौ द्वौ किष्कुः, द्वौ किष्कू धनुः, धनुःसहस्रे द्वे क्रोशः, चत्वारः क्रोशा योजनम्। तान्यङ्गुलानि हस्तस्य सङ्ख्यया त्रयोदशलक्षाणि अष्टनवतिसहस्राणि चैका सप्ताङ्गुलानि धनुःसंख्यया त्रीणि लक्षाणि चत्वार्ययुतानि नवसहस्राणि च पञ्चशतानि पञ्चविंशतिश्च विंशतिश्च हस्तश्चैकः। योजनसङ्ख्यया त्रयश्चत्वारिंशद्योजनार्धयोजनश्च धनुषां सहस्राणि पञ्चविंशत्यधिकानि पञ्चशतानि च सप्ताङ्गुलाधिको हस्तश्चैक इति।

स भा हा च येनाक्षरेभ्योऽधिका ॥ ३४ ॥

स खलु गुरुर्भवति। गङ्गा, कुरुते, विभाति, सातव, नचरति इत्यादिचतुष्काभ्यां गणाभ्यां षट्कसप्तकाष्टकैश्च मात्रासमूहैर्यथास्वमल्पभेदान्निष्पन्नानां वैतालीयादीनां जातिश्लोकानां लाघवे मात्रा येन प्रमाणेन यावताङ्गेनाक्षरेभ्योऽधिका भवतीति।

इति जानाश्रय्यां छन्दोविचित्यां
प्रक्रियाध्यायः षष्ठः ॥

समाप्तेयं छन्दोविचितिः ॥

---

१. 'अङ्गुलमष्टौ' ख. ग
२. 'भाहा च ङ' क.

॥ सूत्रानुक्रमणी ॥

सूत्रम्	अ०	सू०	पृष्ठम्
वृत्ताज्ञी	४	४४	४४
वृत्तानि	२	१	१२
वेगवती	३	४	२५
वैताळीयं	५	२	७०
वैश्वदेवी	४	५७	४८
शक्वरी	४	६७	५१
शामिनी	४	११	३२
शार्दूलविक्रीडितं	४	९३	५८
शालिनी	४	३९	४२
शिखरिणी	४	८६	५६
शिखा णणनरु	३	१४	२८
शिखार्धे भाः	५	२४	७९
शीर्षकम्	५	५७	८९
शुद्धविराट्	४	२७	३५
शेषं पूर्ववत्	६	७	९८
शेषाः प्रचिताः	४	१२०	६८
श्येनी	४	४५	४४
श्वृद्ध्याणवार्ण०	४	११९	६७
षडधिकाक्षरा	५	५२	८८
षष्ठो हः	५	३३	८३
संयोगायोगवाह०	१	१२	५
सङ्कता	४	४६	४४
सङ्कृतिः	४	१०६	६२
सङ्ख्या	६	२३	१०२
सप्तमपूर्वान्त्ये	५	३१	८२
सप्तार्धे	५	२७	८१

सूत्रम्	अ०	सू०	पृष्ठम्
सबिन्द्वार्धं	६	१९	१०१
स भा हा च	६	३४	१०६
समवृत्तवर्ग०	६	३०	१०४
समानि	४	१	३०
सरूपं बिन्दुना	६	२१	१०२
सर्वत्र सैतवस्य	२	२७	२२
सा चतुर्दशभेदा	४	३७	३८
सा चोपचित्रा	५	२१	७८
सातवत्	१	३१	८
सा पादान्ते	१	४१	१०
सार्षी	५	७४	९५
साशीः	४	५	३१
सिंहोन्नता	४	७३	५३
सुप्रतिष्ठा	४	१०	३२
सुवदना	४	९६	५९
सु वान्त्यम्	५	१६	७६
सोऽङ्कुलेऽङ्कुले	१	१७	७
सोपानं	४	१६	३३
सौदामिनी	४	४०	४९
स्गूर्णूश्री	४	११५	६५
स्थानानि	६	२२	१०२
स्रग्धरा	४	९९	६०
सै शुद्धविराड्०	२	१४	१७
स्वराड्भुरिजावधिके	१	७	३
स्वरैः सनैः	१	४३	१०
स्वरोऽक्षरम्	१	१०	४

श्लोकानुक्रमणी ।